

ЭИНОВИЙЭВ С.Й., РОМАШКИН П.П.,
ПЭТРОВ Д. А., ОЗАНКИН Г. М.,
МИХАЙЛОВ М. М.

ГЭОГРАФИ

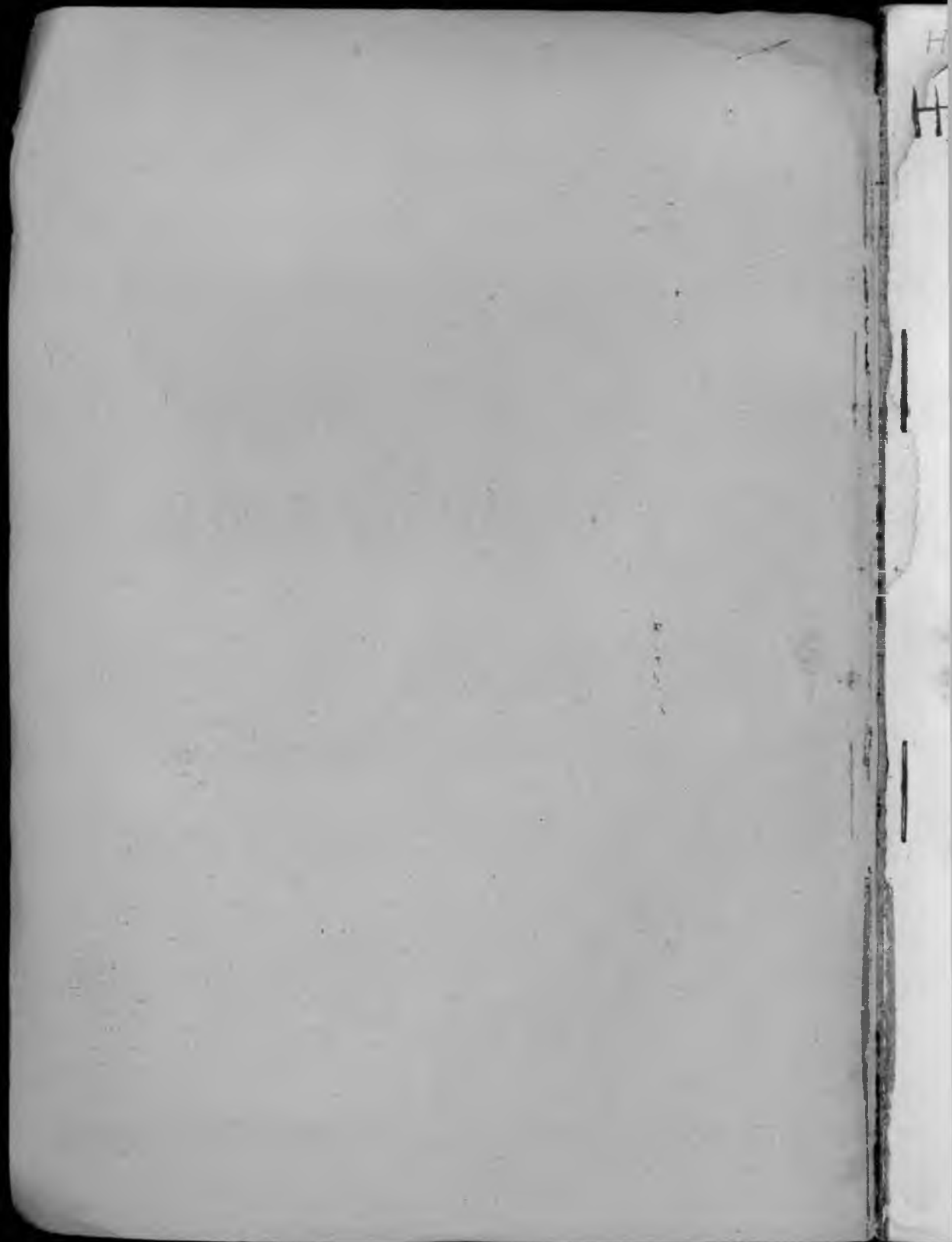
3-шы: ИН ТЫМЭНЬМЫ
НЬИГÄ

УЧПЭДГИЗ

МОСКЫВА

1932

~~Н-10-3~~

Мэр. г.

13-458

ЗИНОВИЭВ С. Й. РОМАШКИН П. П. ПЭТРОВ Д. А.
ОЗАНКИН Г. Г. МИХАЙЛОВ М. М.

ГЭОГРАФИ

3-шы ин. тымэньмй кнъигä

Инв. № 1826

Г.П.Б. в Лнгр.
Ц. 1932 -
Акт № 63

У Ч П Э Д Г И З
МОСКЫВА 1932

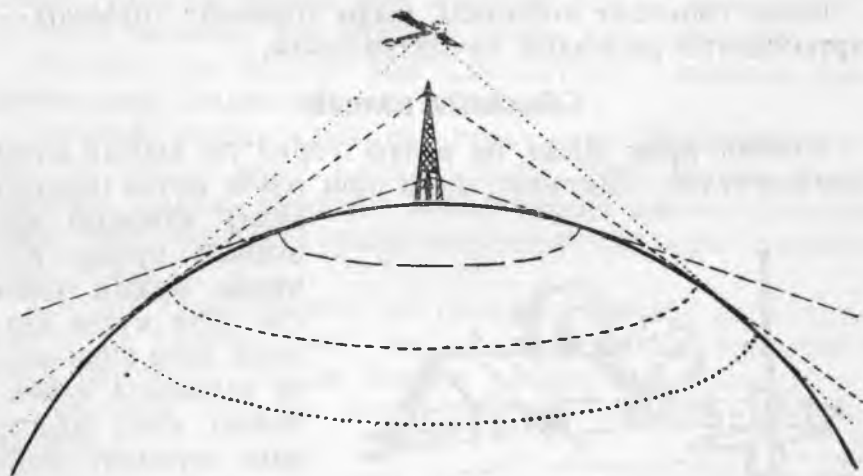
Ответств. редактор *Эпин. С. Г.* Технич. *редактор *Рожин Вл.* Книга сдана
в набор 28 VII 1932 г. Подписана к печати 2/X 1932 г. Учгиз №3216. Уполн.
Главлита Б-22425. Заказ № 1043. Тираж 4000 экз. П. п. 7. Бумага 62 × 93 см.,
73216 тип. знак. на 1 бум. л. Бум. листов 14000.

17-я типография треста «ПОЛИГРАФКНИГА», Москва, Шлюзовая наб., 10

I. Ылым вәрнә, районна.

Горизонт ¹⁾.

Төр вәрәш шагалын йырвәш анчалмыкы, сьнзәәшнә ма кайәш? Йырвәшнә йыргәшкы, кого кымдәм киәлтә, покшалныжы мә шалгәнә. Күшны кого цәшкәлә пылгом ләвәт вазын, — машанәт. Тиды йажонок кымыктән пиш-

1-ш кар. Гризонт анчыктымы.

тымылә чучәш; мәжы цәшкә лывәлны шалгымла вәлә чучына.

Цәшкә тыржы йырвәшок мүләнды вылкы тькнә, — машаналтәш,

Лачокшымок тәнгә вәл? Пылгом дон мүләнды вәш лимылә чучмы вәрыш кәэтәт, тьды соок анцыкыла шьйләш. Маньар кәэт, тьнары ть вәрәт анзыкыла каранәш. Тә-

¹⁾ Йырым-йырвәш анчалын — мьндьры пьл дон мүләнды вьлвәл иквәрәш лимылә чу мы вәрём горизонт маньт.

нгэлä гынь, пылгом дон мүлэндѣ вѣш лимѣ вѣржѣ кышты вара?—Тидѣ сѣнзä алтанзык вэлэ ылэш.

Эчэ вэс статьян анжалшаш. Мардэж вѣкш вуйыш кузэн анчышаш: йѣрвѣш ужмы кымдэмнä бндэ изиш шäрлѣш, кымдаэм кэш. Кушыц мä кымдаракын ужына.

Тишэц тэвэ ма кайэш—кузым сэмѣнь, анченок горизонтна шäрлэн, кымдаэм миä.

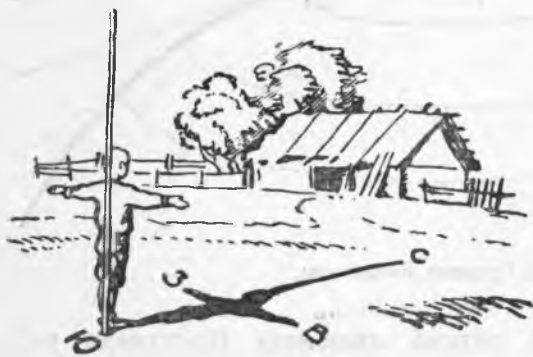
Аэропландон 1 км күкшыцыш кузымыкы, 100 км нäрѣк йѣрвѣш кайын колта. Кэрэк кыш чонгэштѣ, цилä вäрэ сэдок лиэш.

Йѣрвѣш ужмы пылгом дон мүлэндѣ вѣш лимѣлä чучмы вэрэтѣм „горизонт корны“ маныт. Горизонт корны кöргыштѣш цилä улы вэржѣм „горизонт тöрэм (плоскость горизонта)“ манмыла.

Кыды горизонт корныжы, кыды горизонт тöрэмжѣ—картынѣштѣ раскыдын анчыктэн пумы.

Сäндäлѣк вэлвлä.

Кэчѣнь ирок йѣдэ ик вэлнѣ горизонт шайыц кэчѣ лäкмѣлä чучэш. Лäктэшät, тидѣ пиш ольэн анчэн (цаклаш акли) күшкѣлä кузымыла чучэш.

2-ш кар. Кэчѣ „лүлтэш“.

Кэчѣвäl ѣрдѣн тидѣ сэк күш кузэн шоэшät, вара изин-ольэн валымыла чучэш. Вадэш кэчѣ мѣнгэшок горизонт шайык валэн кэмѣлä чучэш. Пылѣм вэлэ йакшартэн кода. Ирок ирвэлнѣ лүлтэш, вадэш, вадывэлнѣ шѣнцэш—манына.

Ымбакыла тымәнмäштѣдä вара ужыда: ирок—ватны кэчѣ ак кузы, ак валы—тэнгэлä кайэш вэлэ. Лачокшымок вэт кэчѣ агыл, мүлэндѣ кэчѣ йѣр сärнä. Мүлэндѣ кэчѣ йѣр сärнѣмäштѣжѣ аравала йѣрвѣшѣжѣ сärнä.

Кэчѣ лүлтмѣ вэлѣм „ирвэл“ маныт. Тилэц пасна эчэ кым вэлѣм шотлат: кэчѣвäl, вадывэл дä йытпэл.

Палаш кэлэш — кэчѣ лүлтмѣ вѣр дон кэчѣ шѣцмѣ вѣр горизонт корнышты и кытмычок иквѣрэш ак толѣп. Кѣнѣжѣм кэчѣ шуку анзылны йытпѣлѣшкѣлѣ лүлтѣш, тѣлым гѣнь, шуку кэчѣвѣлѣшкѣлѣ цѣкнѣ. Кэчѣ шѣцмѣжѣт тѣнгѣок кѣѣ. Лач пыт тѣр ирвѣл дон вадывѣл ажѣтшѣ точкывлѣжѣ горизонт корнышты 21-шѣ мартын дѣ 23-шы сѣнтѣвѣврѣн вѣлѣ лит.

Сѣндѣлѣк вѣвлѣм момы.

Сѣндѣлѣк вѣвлѣм пѣлѣнѣт кѣнь, йытпѣл вѣкѣлѣ мѣлѣн шагал. Тѣнѣм — вургымлаѣш ирвѣл (*И — В*) лиѣш, шалахайѣш вадывѣл (*В — В*), шайылан кэчѣвѣл (*К — В*) лиѣш. Нѣнѣгѣц пасна эчѣ нѣл сѣндѣлѣк вѣлым лыдыт. Шамак толшѣш: Ирвѣл дон кэчѣвѣл лом — „ир-кэчѣвѣл“ манмыла; вадывѣл дон кэчѣвѣл лом — „вады-кэчѣвѣл“.

Ирѣвѣл дон йытпѣл лом „ир-йытпѣл“, вадывѣл дон йытпѣл лом „вады-йытпѣл“, манмыла.

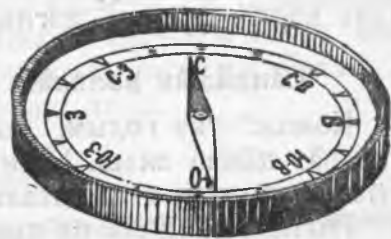
Кэчѣвѣл ырѣдѣн кэчѣ сѣк туран анча. Ымѣлвлѣѣт тѣнѣм сѣк мытык ылыт. Кэчѣвѣл ымѣл тѣрѣок йытпѣл вѣкѣ вазалѣш. Тидѣм кэчѣвѣл ымѣл корны маныт. Цаклѣдѣ ынѣдѣ, тѣвѣ — кэчѣвѣл ымѣл корныдон сѣндѣлѣк вѣвлѣм моаш лиѣш.

Школы кудывичѣштѣ дѣ тоныдаат кэчѣвѣл ымѣл корным мода. Тидѣм пѣлѣн, вара молы сѣндѣлѣк вѣвлѣмѣт моаш тымѣндѣ. Тидѣм ыштѣш класыштыда йѣмдѣлыдѣ.

Сѣндѣлѣк вѣвлѣм компѣстон кѣчѣл моаш эчѣ кѣнѣлрѣк.

Компас.

Компас — изи йѣргѣшкѣ коропись ылѣш. Коропись покшалны им мычаш постол шѣдѣр шалга. Шѣдѣр вѣлнѣ магнѣитѣндѣмѣ стрѣлка киѣ, тѣрвѣтѣлмѣкѣ тидѣ сѣрнѣлѣш. Кѣрѣк кыцѣ сѣрѣкѣлѣ, стрѣлкан ик мычашыжы (шимѣжѣ) со йытпѣл вѣкѣ сѣрнѣ, „ылѣшы“ машанѣт. Тѣшток нѣл букыва: *С, В, Ю, З* улы — сѣндѣлѣк вѣвлѣм рушла ажѣдыт — „сѣвер, восток, юг, запад“. Ко-

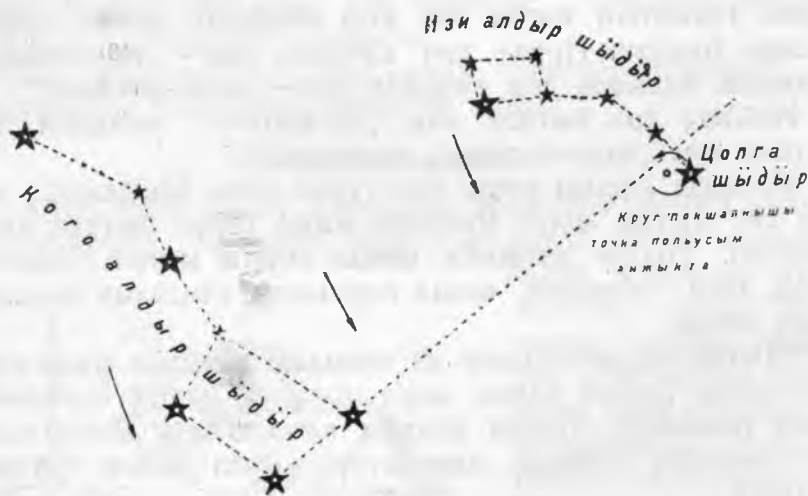
3-шы кар. Компас.

роплян йыргэцшыг тыр мычкы 360 пайэш пайлымы. Ти пайвләм „градус“ маныт.

Кыцэлә компасым кычылтмыла?

Тэвэ төр пиштэн короплям ольэн сәрймлә. Стрэлкан шим мычашыжым „С“ буквадон турэш бштымблә. Тынәм шим мычашыжы йытпәлым ажэт пуа. Йытпәлым момыкыжы, молы кым вәлжым моаш куштылгы лиэш.

Кыштакәнжы компастонат сәндәлык вәвләм моаш акли, компасат палшән ак кэрт. Курск хала лишны рок лывәлны пиш шуку магнит руда¹⁾ улы. Тиды компас

4-шы кар. „Шыдыр цуавлә“

стрэлкам бшкә докыжы шывшэш: сәдбндон шим стрелка мычашлан йытпәл вәкылә анчыкташ ирыкым ак пу. Тэхән вәрым рушла „магнитная аномалия“ маныт.

Сәндәлык вәвләм шыдыр анчән пәлымәш.

Компас укэ годым, йыдым сәндәлык вәвләм шыдыр анчәнәт пәләш лиэш. Бшкә лоштышты шыдырвлә вәрыштым пәлдйртән ак вашталтәп.

Йытпәл вәлнәлә ик шыдыр цуа улы. Тидым „Шарды шыдыр“ эчә „Алдыр шыдыр“ маныт; рушла „Большая

¹⁾ Руда — метал йарышан рок, кү.

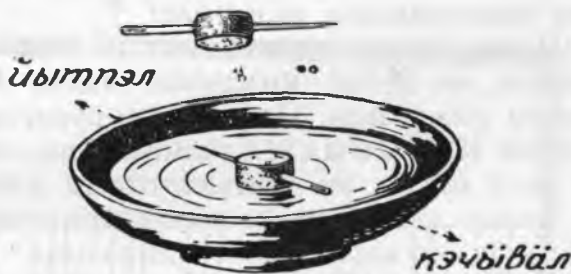
медведица“ маныт. Шарды шьдьрышты кого шьдьр-
влажь цилажь 7 шьдьр ылыт. Картыньштйна анчалын,
ужаш лиэш: Шарды шьдьрэт шарды шур ганьы, альь
карка востол ылэш. Вургымла вэлнйш кок катя шьдь-
рым нэлйн, кўшкьлэ ышыштына 5 тьнар кыташ кор-
ным колтэнэ гьнь, Цолга шьдьрым (Польяр шьдьрым)
мона. Ти шьдьр соок ик вэрьштэ ылэш. Курым со йыт
йьдэ ти шьдьр анчэн (сирьштэжы, тангыжыштыжы) сэн-
дэлык вэвлэм пэлэн ьлэнйт. Лачок вэт Цолга шьдьр
момыкы, молы сэндалык вэвлэмат цилэгэ моаш лиэш.

Компасым ьшкэок ьштэш лиэш.

Компасым ьшкэят ьштэш лиэш. Ыргым имьм маг-
ньит тэрвэн ик монгырышкыла пачаш-пачаш шьбралэл-
мыкь, им магньитэнгэш, кьртньи хэдьрым шьвшаш ть-

5-шы кар. Магньит.

6-шы кар. Ышкэ Ыштэм компас.

нэлэш. Вара ти имьм лартака, кымдарак пропка вашт эрькл
колтымыла. Пропка кок вэлнй имьн кок вуйжат кайжы.
Бьндэ ти имьм мыльгышым, сэрньлшым ьштэмылэ. Ти-
дэмыт ьштэш лиэш. Чай цашкээш вьдьм опталын имэн
пропкам колтымыла. Мыльгэн-мыльгэн им сэрньлтэш-сэр-
ньлтэшят шагалэш. Ик мычашыжы йытпэлышкьлэ, вэс мы-
чашыжы (шужшы) кэчьивэлышкьлэ шагалэш. Тэхэнь ком-
пастонат сэндалык вэлым моаш лиэш.

План.

Сэндалык вьлнй цилэ хэдьржок изиш тэ вэрим нэ-
лэш. Стэлым нэлшаш кьнь, тьдэт ьшлэнжы кэрэл вэрим
йашнэ.

Стöльн, пöртйн, нырын дэ молынат йашнйм вэрйм пумагаш вазэн анжыкташ лиэш. Стöл йашнйм вэрйм пумагаэш анжыктым **„стöл план“** маныт. Стöл планым вазым годым вёлэц, кұшыц анжэн каймы статьян вазаш кэлэш.

Вёлэц анжымашты, стöл кужикәрәк нйл оголан гйнь, стöльн планжымат кужикәрәк нйл оголаным бштймылә. Класышты стöл ир вәкылә кытын шйнзә гйньы, планыштат тэнэок анжыктымла.

План вазым годым пйтәри сәндәлйккын вөлжйм компастон моаш кэлэш. Вара стöл шйнзймәт — кышкыла кытшы, кышкыла торәшйжй шйнзә, кайэш.

Пумагашты кұшыл вөлжй йытпәл, үлжй (пачыжы) кәчбйәл вәл лиэш.

Стöльн формыжым пәләнә, сәндәлйк вәлдон анжэн моло кытшы кышкыла шйнзә, тйдймәт пәләәнә. Кыцә бндә пумагашкыжы вазымыла?

Шамак толшы: стöльн кытшы кок мэтйр лижй, торәшйжй ик мэтйр кымдыкаш лижй. Кок мэтйр кытан пумагам моаш акли. Планым изи пумагаэшок вазаш лиэш.

Мам бштймылә? Стöльн кытшы — кок мэтйр. Мэтйрән висә вәрәш ик сантьимэтйрым вәлә нәлйн анжәнә. Ик мэтйр вәрәш ик сантьимэтйрым нәлмйнәжйм кәләсәнә, үлән, пумага оголәш ыдыралына. Ик „сантьимэтйрйштй ик мэтйр“ манаш лиэш. (Эчә тәнгә 1 : 100; $\frac{1}{100}$ анчыкташ лиэш). Цилә планвлә лйвәлноок (кынамжы оголышты) тәнгә пайылән шйндымй төр корны улы. Тидй кого висә вәрәш изи висәм, тыгыды висәм нәлмйм анжыкта, тидйм **„масштаб“** маныт. Масштабтә (кого висәм изиэмдйдә) нымахань планымат вазаш акли.

Бндә висәм изиэмдәннә, пумагашты сәндәлйк вәлвләм монна. Пакылажы стöл ир вәкылә кытын шйнзә гйнь, ирвәл монгыргйц вадывәл вәкылә төр корным (ик мэтйр вәрәш ик сантьимэтйрым) нәләш сөрәннә.

Кок сантьимэтйр кыташым ыдыралына. Стöлнән кымдыкшы — ик мэтйр. Вара төр оголдон үлйкылә ик сантьимэтйр кыташ корным ыдыралына. Кытшы, торәшйжй улы гйнь, молы монгыржым төр анжэн ыдырал пижйктән вәлә шйндымйлә.

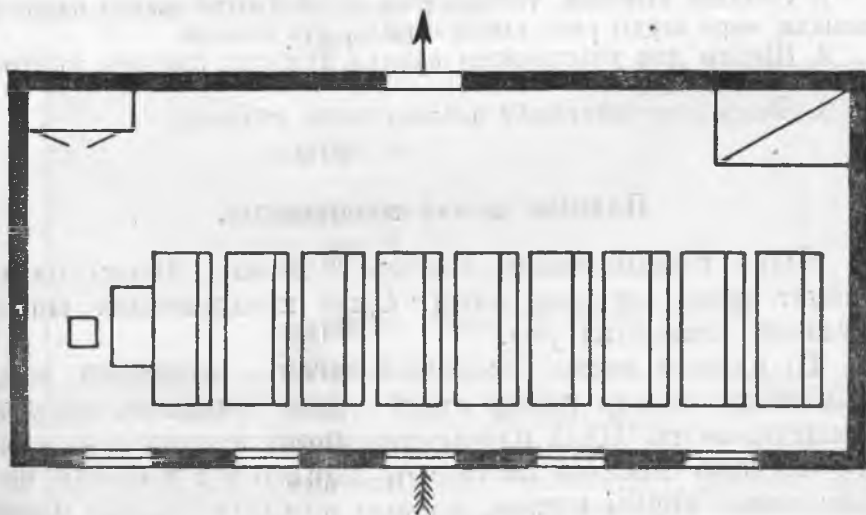
Ти стöльн планжы тәхәнй лишәшлык.

Стөлүн планым вазымашты висәм шүдбү гәнә тыгы-дәмдүмбү. Когорак вәрвләм вазым годым висә кытым 1,000,000 гәнә тыгыдәмдәш вәрәштәш. Стөлүн планжы пиш викәтә (гроста) ыләш. Класын планым вазым годым шуқырак тәшлүмбүлә, висүкәлүмбүлә.

Примәрлән тәхәнъ класым нәлүнә: Кытшы 10 мәтүр, торәшүжү 5 мәтүр лижү: кәчүвәл монгырышты 5 окнә, окнәан кымдыкшы 1 мтрүә лижү, окнәа ложы эчә ки мәтүр. Окнәа монгырышток партывлә шүнзүштү, парты дон стәнә сага $\frac{1}{2}$ мәтүр кымдык ло улы; партывләжү кок мәтүр кыташ, тәнгүлгә-молыгә кымдыкшы ик мәтүр лижү. Партывлә анзылны стөл сагажы пөкән шүнзә. Стөл партывлә сага шүкәлок шүндүмбү, окнәа гүцүн ик мә-

7-кар. Стөл план.

8-шү кар. Клас план.

түр өрдүжүшкүлә лижү. Стөлүн кытшы ик мәтүр, торәшүжү пәл мәтүр лижү; пөкән стөлгүц 2 дүэцимәтүр өрдүжүштүрәк, стөл покшал дурә шүнзә, кытшы-торәшүжү икань 4 дүэцимәтүр лиәш; йытпәл вәлнү, покшалны амаса, амасан кымдыкшы ик мәтүр. Амаса вәлнок ирвәл оголышты камака; камакан кытшы амаса докыла мәтүрәк-пәләк, торәшүжү 1 мәтүт лижү. Амаса вәс монгырышты вадывәл оголышты стәнә сагаок шкап шүнзә;

шкап йашным вярн кытшы амаса стәнә мычкыла мә-
тырәк-пәләк, торәшбжы пәл мәтыр лижы, класышты молы
ньмат укә. Цилә тәнгә висән пәлән нәлмбкы вазышаш-
зык пумаган кытшым, кымдыкшым висбкәлән анжаш кә-
ләш. Вара ти пумагаш пырым бжәпәш масштабым нәл-
мблә.

Тиштәкәнәт попомна масштабок йараләш толәш.
Масштаб лимбкы висән-висән вазән миәш ләлы агыл.
Цилә вазән пйтәрәмбкы, класын планжы тәхән ли-
шәшлык.

Ти статьян молын йашным вярвлә мәт вазән нәләш
лиәш.

ШҮДБМӘШВЛӘ:

1. Стөлдән кытшым, торәшбжым лу гәнә кыткәмдән планым
вазыда; вара шүды гәнә кыткәмдә, эчә вазыда.
2. Школы дон участкыжым вазыда, пумагаш пырымы жәптон
масштабым мода.
3. Бшкә пөрт көргыдән планым вазән кандыда.

Планым анчән мыштымаш.

Бшкә планым вазаш тымән шомыкы, йәмды план-
вләмәт анчән ығылаш лиәш. Цилә колхозвләнок бшкә
мүләндә планышты улы.

Ти планым анчән, колхозын махань нырвләжы улы,
кымдәмжы маньар гәктар лиәш—цилә пландонок шотлән
мышташ лиәш. Цилә планышток бшкә масштабшы улы.
Ти масштаб висәдон планышты анчыктымы нырвләм ви-
сәш лиәш; корны кытым, корнын аймылтылмыжым молат
пландонок пәләш лиәш.

Тыштәкән ныржат, карәмжәт, корныжат, садывләжәт,
солагә-молыгә анчыктымы. Планышты күшыл вәл со
йытпәлым анчыкта. Күшыл тәрым йытпәлышкылә сәрә-
лын, сола лишнәшнә мүләндә йажон пәләш лиәш.

ПӘШӘВЛӘ.

1. Колхозын планжы вәләц корны кытым анчыктым сәмбн-
ок висән анчалдаат, вара рок мычкы висән кәдә, тәрәш толәш
вара?

лэк 2. Солагыц төрок анчэн иктәмахань вәр йактә (лидывуй йактә, аль иктә вэс вәр йактә) висэн шындыдаат, вара рок вйлэц висэн кэдә, масштабтон висымьда лачокшыдон төрэш ләктэш вара?

3. Солагыц шыргы йактә мазар клм, аль мэтыр лиэш—пландон висыдаат, эчэ рок вйлэц висэн кэдә. Төрэш толэш вара?

II. Мүләнды вылвәл (рэльтэф).

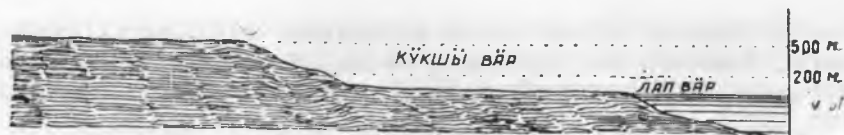
Махань вәрвлә улы.

Сәндәлык вылны мүләнды вылвәл цилгә вәрэ икань-агыл, төрсыр ылэш. Кым кэчы—әрня кээт, нымахань карэмьмәт ат уж; кыштыжы карэмдон кырык тьрәшок әптыргәт; тэхән вәрвлә улы.

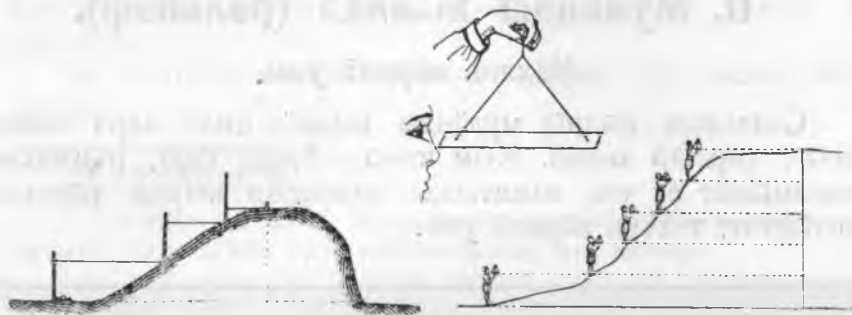
9-шы кар. Төрәм.

Кәрәк махань сәндәлыкын күкшыцым тангыж вьт вьл-вәлдон тәнгәштәрән жәпләт. Тангыж вьт вьлэц 200 мэтыр вәлэ күкшырәк вәрым „лап вәр“ маньт; 200 мэтыр утла күкшырәк вәрым „күкшы вәр“ маньт, 500 мэтырәт утла күкшы вәрым кырыкәш шотлат.

10-шы кар. Сәндәлѣкшым күкшѣцшым тагыж вѣлѣц жѣплѣг.

Йылын вургымла (кырык) сирѣштѣ бѣлшѣ мары-
влѣм „Кырык марѣш“ шотлат.

11-шѣ кар. Кырыкан вѣрѣм висѣмѣ.

Кырык вѣлнѣш
Садывичѣт,
Карѣмшѣтѣш
Капштавичѣт,
Сола лишнѣш
Сирѣм нѣрѣт,
Нырѣт, шѣргѣт
Йѣлт ыжаргат.

Лачокок, Кырык марын сәндәлѣкшым анжән мимѣ-
кѣжѣ, күкшѣн, лапын вѣлѣ кайын колта.

Лач кырыкан сәндәлѣкѣшок пиштѣш акли гѣнѣят,
Кырык марын бѣлым вѣржѣ күкшѣ вѣр, кѣлгѣ карѣмән
ылѣш. Когоракын күкшѣ вѣрвлѣжок Кырык марышты—
Шѣндѣр сола лишнѣ лиѣш, вѣсѣжѣ Пайыскырык тоны
ылѣш.

Йынгы, Пѣнгѣл, Шѣндѣр, Арыунгы әнгѣрвлѣ—тидѣ
Кырык марын когорак әнгѣрвлѣштѣ ылыт. Ти әнгѣрвлѣ,
ти әнгѣрвлән йалвлѣштѣ Кырык марын сәндәлѣкшым когон
пѣчкѣдѣл шѣндәнѣт: карѣм дѣ урмаш вѣлѣ.

Пѣрви Кырык-марышты кымдыкѣшок шѣргѣ кушкѣш
ылын. Шѣргѣм рѣзн, нырвлѣм бѣштѣш тѣнгѣлмѣкѣ, сир

12-шы кор. Кого кырквлә.

кычыкәт лыскыдәмьн. Кызыт аңырвлә марын мүләнды-
жым шошым йбидә урыктат, карәмьм угыц кәлгәмдәт.
Шыргы чыдәммы сәмьнь Кырык марын мүләнды вьл-
вәлжы эчә когон төрсырәм мий.

ТЫШЛЫДА: Та лишнәдә махань аңырвлә йогат? Аңырвләдә
урмашаң ылыт, укә? Урмаш кәлгыцшым висыдәәт, сирән нәлдә.
вәс и кәңыжым эчә висыдә, кәлгәптә вара?

Кожла сир.

Йылым ванчымыкы, сәндәлҕик Кырык сир гань агыл. Когон күкшҕи вәрвлә укә, со иккытла лап, төрәм. Төр дә лап вәрәт Кожла сирҕиштҕи әнҕирвлә ольән йогат, сирҕи ак урыктәп. Рокшат тҕштәкән ошмаан, тҕдҕндонат эчә сир ак ур. Кырык сирҕиштҕиш кань Кожла сирҕи мҕләндҕи вҕлвәлжҕи когон ак төрсҕирәм, ак вашталт.

ТҕШЛҕИДӘ: Махань рокан мҕләндҕи утларак урәш?

Шҕргҕи, ныр, сәрән дә алык.

Мҕләндҕи вҕлвәл сәмбҕн халык бҕшләнжҕи кәрәлҕи кҕчәләш, мҕләндҕи бҕшкә сәмбҕнжҕи сәрә.

Төрәмәш нырвләм бҕштә, кәрәм тҕр мыч садым, әнҕир тҕр мычкы кавштавичҕиш шәрә, шҕргҕи йонҕывләштҕи шудым сала.

Йыл, Шур, Вҕтлә шошым йҕдә когон кымдан мҕләндҕи бҕшкә вҕдҕиштҕидон нәлҕи мҕдәт. Вҕт нәлмҕи вәрәш уала шәрлә, шуды йажон кушкәш. Уалам шҕдҕи, алыкым бҕштәт. Йыл алык, Шур алык, Вҕтлә алык—тидҕи Кырык марын йажо алыквләштҕи ылыт.

Кого шҕргҕи Кырык марышты „Әвәсир“ манмы вәрҕиштҕи вәлә кодын. Сола лишнҕи, карәм воктән угҕиц шҕндҕиш пушәнҕивлә шукат агыләп.

Кырык марышты кырык сир шҕргҕижҕи тумәрән. Тум—шәргәкән пушәнҕи ыләш. Труйыш халык шуку кәрәл хәдҕрҕиш тумҕиц бҕштә: завод, фабрик строймашкы кәә, вәскитвләшкәт тумҕиц бҕштҕиш кәрәл хәдҕрҕиш шывштат, тәрәшҕижҕи кәрәл машинәвләм кандат. Социализм сҕнҕиш пәшәштҕи, мәнмән Союзлан тумәр кого палшыкым пуа.

Ошман, ландака лывыргы вәрәшәт, Кожла сир кымдыкәшок имән шҕргҕи кушкәш. Когонжок йәктәр дә кожәр кушкәш. Бҕлҕштәшән шҕргҕижәт пҕлә улы, вәрҕиш-вәрҕиш пистәр, кугилә, шапкилә кушкәш.

Төрәмвлә, йөнәнрәк рокан вәрвлә цилә нырышкы сәрҕишҕи. Кырык марын төр вәрвләштҕи кого карәмвлә лошты киәлтәт. Шошым вҕт, йур вҕт киндҕилән кәрәл рокшым лапышкыла йоктарәнок миәт. Сәдҕндон ныр шәрҕиш

мәнмән доны кәнҗиж йьдэок намозыдон пышкыдэмдѣмлѣ,
тѣтѣ прамой шурны лин ак кэрт.

Мүлэндѣ чѣдѣ гишән, тошты сэмьнѣ пашә бѣштѣмѣ-
дон киндѣ пыток ак шачат, халыклан качкаш бѣшкә кин-
дѣжѣ ак ситѣ.

Кырык марывлѣ шукужок завот, фабрик пашән кәаш
тѣнгәлѣнѣт, шѣргѣ пашәштѣ, Йыл вѣлнѣ ровотайат.

Сады пашә.

Олмавулан тѣрэм ак кэл. Садым кәчѣлән мѣлѣн ылшы
тура, кыралаш литѣм вәрешок войаш лиэш. Кырык ма-
рышты ти пашә йырвәшок когон шәрлән, пүлѣ дохо-
тым пуа. Садым прамой анжымашты и йьдѣ ганьок ол-
мам нәләш лиэш. Кѣзѣт садывләштѣ шукужынок тошты
статѣан шѣндѣмәт, олманажы цѣрәнн кого ләктѣшән
ак ли. Государствылан пумашты тыгыды, ыжаргы олма
йачакан кәә, бѣшлән качкаш кѣнѣят, шапы, тотлы агыл лиэш.
Тѣдѣндон садѣ пашәм йажоэмдәш кәлэш.

ЙАТМАШВЛѣ, ШѴДѢМѢШВЛѣ:

Солаштыда колхозда гѣц маньар эдем тѣлѣм ѳрдѣжѣштѣ
ровотайат? Шѣргѣ пашәштѣ, завотышты маньарын ылыт, пәлән
нәлдә?

Киндѣ шачыш колхоз лимѣ готшән кушкын вара?

Угѣц садым соладавлѣ шәрәт вара?

Цилә улы садыжы маньар гәктар лиэш, сола советкѣц йадын
толда.

Кожла купелә.

Шѣргѣгѣц пасна Кожла сирѣштѣ пиш кого купвлә
улы. Рәхәнѣгѣц пасна ти купвләэш молыжы акат куш.

Рәгәнѣн купвлә тѣжәм гәктаран вәрвләм йәшнән ва-
зыныт.

Ти рәгәнѣ и йьдѣ кушкын-кушкын со шапән валән
миә. Вѣт лѣвәлнѣ, налы лошты торфыш сәрнәлтәш. Куп
пындашкѣц ти рәгәнѣ торфым лыкмыкы, кѣрпѣцканѣ
маклакавләм пѣзѣртән, коштән шѣндѣмѣкѣ, йажон йыла.
Молы вәрәлә тәхәнѣ торфым лыктыт, коштат; тѣжәм тон-
ныдон завотвләшкѣ олташ торфым пу вәрәш колтат.

Мәнмән купвләштӳнә пиш шуку торф улы. Кӳзӳт Марышты торфым эчә лыкташ тӳнгәлтәлӳт. Кожла марыкымдыкәш куп пындашты завоглан, фабриквләлән кәрәл олтыш тӳжәм тонныдон киӳ.

13-ши кар. Куп.

Ныр шәр Кожла сирӳштӳ шуку агыл. Шӳргӳ сәрән шукат, вольык урдаш йажо. Тӳдӳндон Кожла сирӳштӳ вольыкым утларак урдат, нырәшәт утларак турим (рок-олмам) шӳндәт, шудым ӳдәт.

Корнывлә гишән.

Сола гӳц солашкы, хала гӳц халашкы, нырышкы, шӳргӳшкӳ йалын, араван кашташ корны кәләш. Сәндәлӳк вӳлнӳ халык сакой корныдон кыдалыштәш: кӳртнӳи корныдон, кӳ (шоссә) корныдон автомобильәш; вӳт мычкы пырохоттон, шукужок рокан корныдон кыдалыштыт. Тураракын кашташ йалгорнывләм ташкат.

Мәнмән улы корнывләнәжӳ рокан корнывлә вәлә. Кӳ вәкшмән корныжы хала кӳргӳгӳц пасна укәәт.

Кырык марышты кугилән кого корны „Московский тракт“ — манмы Уга ман дон Хазан до кашмы корны улы — тидӳ кырык сир вашток әртә. Ти корныдон сола марывләәт шуку вәрә кыдалыштыт.

Вәс корны Виловат кӳц Цик хала йактә кәә. 1931 ин шӳжӳм ти корным тӳрләнӳт, кок монгырәш канавам

Кызыт Ма-
ржа мары
алан кэрал

гы саран
ирьштэ
м (рок-

рышкы,
Санда-
ыртны
; вьт
далыш-

лэ. Ку

аский
корны
и сола

31 ин
навам

капайэнйт. Анзыкыла тишак кў вакшалтэш, автомо-
бильдон кашташ йамдылат. Кырык марын корнывлэжы
карэмвлэ гишан какльакан кээт. Карэм корным йыр кол-
та, кужэмдэ.

Йыл вэс сирьштат шукужок рокан корны вэлэ.

Шукэрдэ агыл шьргы хэдэр шывшташ Мадар гыц
Тумэр пристин йактэ кьртны корным вакшмы. Йакшар-
хала дон Хазан лоштат кьртны корны стройымы.

Паша халык лошкы культуры пырым сэмынь халык
ышкэ блымашьжым куштылтэн миэ. Йал докы 10 км.,
100, 1000 километыр вэрьшкы кыдал кээш корнэт худа
гынь, шуты агыл. Сакой кэрал хэдэрим гыньат йылэ
кандаш, аль нангэш акли. Сэдыдон анзыц кэшй паша
халыквлэ йшланыштэ кыдалышташ, шывшташ йажо кор-
нывлэм вакшыныт: кьртны корны мычкы сирпырохот-
тон кыдалыштыт; корнэш кум вакшын автомобильдон кы-
далыштыт, араван гыньат—кыдалышташ лиэш.

Сирпырохот, автомобиль моло маланна чотэ кэрал
ылыт. Эдэмвлэмат, хэдэрвлэмат йылэ да шуку шывштэн
кэрдэйт. Сирпырохоттон, автомобильдон шывшташ, кы-
далышташ тынгальмыкы вэлэ паша халыкын блымашьжы
куштылга.

Мээт бндэ әрэн (и йьдэ) корнывланам төрлэн миэнэ, кў
вакшмаш корнымат, кьртны корнымат шараш тынга-
лына.

Кангыж лиэш. Йыл пачылтэш. Йыл мычкы пырохоттон
таманьар тыжэм тонныдон сакой кэрал хэдэрим, таварым
күшкы—үлыкы шывштат. Тыжэмдон эдэмвлэм шывштат,
молы вэрьштэш паша халыктон вэш лит, икты вэсыш-
тым палат. Цик хала гыц кангыжым шуку вэрэ кээш

Тэл лимыкы, Йыл питыргэ. Тэл вэрэмән өрдьжыш
кээш кьртны корнышкы кэмблэ. Кырык марынан сэк
лишыл кьртны корны станцивлэ 90—95 км. вэрьштэ
вэлэ улы (Канаш, Пильна, Йошкар-Ола).

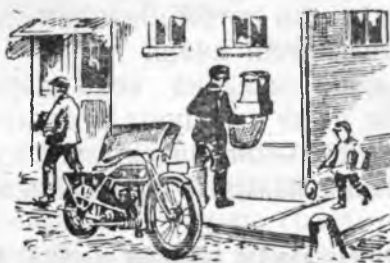
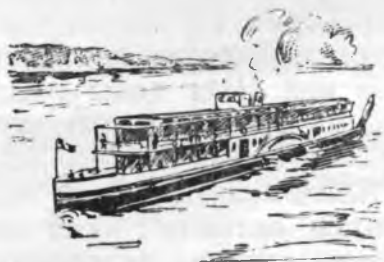
ЙАТМАШ, ШҮДБІМӘШ: Картышты анжыда: махань государ-
ствын кьртны корныжы шуку?

Мә лишынә Йыл гыц пасна пырохоттон кашташ йарал эчэ
махань рэкавлэ улы?

Марышты Йыл маньар километырым йога, масштабтон висэн
анжыда.

„Свѣз“ пѣшѣ.

Сирмѣш намалышмы пѣшѣм Союзна йѣрок кѣзѣт колхозвлѣ Ёшкѣ вѣкѣштѣ нѣлѣнѣт. Мѣ йѣрнѣѣт сирмѣшѣм, газѣтым, журналым колхозвлѣ шѣлѣтѣт. Сирмѣш колташ кѣнѣѣт, газѣт сылаш кѣнѣѣт куштылгы: токѣток кандѣн кодѣт, торцынѣток намал кѣѣт.

14-шѣ кар. Сирмѣшѣм, газѣтѣм, моло кѣцѣ сола йѣктѣ шокѣтѣ, тидѣм анчыкѣтѣмы

Совѣт власть лимѣ готшѣн сирмѣш намалышмѣш, газѣт-журнал сылым пѣшѣ когон вашѣталтын. Когѣгѣ, изигѣ тѣмѣнѣѣтѣт, цилѣнок лыдаш, пѣлѣш цацѣтѣт, сирмѣшѣ-жѣмѣт шуку сирѣт, газѣтшѣмѣт шукун сылат.

Мѣ докѣна шуку газѣтшок Москѣвагѣц толѣш. Москѣвагѣц пѣтѣри газѣт, журналвлѣ сирмѣшвлѣ кѣртнѣи

корны мыч Йакшар халашкы толыт, кӱнгӱжӱм Йыл мыч Угарман вашт тӱрӱк Цик халашкы вӱттон кандат. Вара халагӱц почтан солавлӱ йактӱ имнӱин шывштӱн миӱт. Солавлӱштӱжӱ вара сола йӱдӱ сирӱмӱш намалыштшывлӱ томан йӱдӱ шӱлӱтӱт. Кӱртнӱи корны лишнӱи газет пиш йӱлӱ толӱш,—кӱнгӱжӱм гӱнӱ Йыл лишнӱиш вӱрӱш йӱлӱ шӱӱш.

Корны йажо гӱнӱ вӱлӱ сирмӱшӱт, газетӱт йӱлӱ каштӱш. Кого халавлӱ лишнӱи корны тӱрлӱмӱт, автомобильдон, мотоцикльӱттон (кок араван автомобиль) шӱлӱтӱн сӱрнӱт. Халагӱц халашкы, вӱскитвлӱшкӱ ӱндӱ аэропландонат шывштат.

ЙАТМАШ, ШӱДӱМӱШ: Солаштыда маньар газетӱм сылат? Когораквлӱгӱц йатта: пӱрви кугижӱ годымманьар газет толӱш ылын? Ашӱндӱрӱдӱ: тӱлӱм Москывагӱц маньар вӱрӱмӱ газет толӱш; кӱнгӱжӱм маньар вӱрӱмӱ толӱш?

Тьӱльӱграф, тьӱльӱфон.

Сирмӱшкӱц пасна вӱс вӱрӱштӱи ӱлӱшӱи эдӱмвлӱ дон эчӱ тьӱльӱфондон попаш лиӱш. Кырык марын Цик хала гӱц цилӱ сола совӱтӱш каньок тьӱльӱфоным шывшмы. Кожласирӱштӱт тьӱльӱфон Мадар вашт Йакшар хала йактӱ кӱӱ. Цик хала гӱц Шавашардон, Йӱрнӱидон, Угармандон моло тьӱльӱфондон попаш лиӱш.

Тьӱльӱфон гӱц пасна эчӱ тьӱльӱграфтон тьӱльӱграмм колтат. Тьӱльӱграмм тьӱльӱфонлаок ваштыр мыч кӱӱ. Тӱжӱм, 2 тӱжӱм километӱрӱш вӱрӱш 1 кӱчӱшток тьӱльӱграмм миӱн шӱӱш.

Кырык сирӱштӱи тьӱльӱграф кантор Виловатышты дӱ Цик халашты улы.

ЙАТМАШВЛӱ: Солаштыда тьӱльӱфон улы вара? Кышкы попаш лиӱш?

Радио.

Тьӱльӱфонлан, тьӱльӱграфлан ваштырым шывшмыла. Ньима ваштыртӱок 100—1 000 км. вӱргӱц мырым, попымым радиодон колаш лиӱш. Радио шӱрӱм пӱшӱ мары лоштат кӱзӱйт пыт кӱӱ.

Радио солавлашкәт пыраш тѳнгәлѳн. Йоласал тәвә кѳзѳйт йѳржѳ кым солам ѳшкә станцигѳцѳнжѳ колыштара.

Тѳэльѳфон, тѳэльѳграф, радио халыкын ѳлѳмәш культуржым шәрә. Ти пәшә мары лошты рѳволюци эртѳмѳкѳ пыт шәрләш тѳнгәлѳн.

ЙАТМАШВЛӘ: Солаштыда маньар радио аппарат улы?
Радио шѳндѳм томашты вѳлнѳжѳ ма улы?

Пионьер-разведчѳк.

Тагачы пиш цѳвѳр кәчѳ. Анжән каймашты ик пѳләт ак кай. Колхозын сады дурә йакшар галстук шѳян ѳрвѳзѳ ашкәдәш. Вуйжымат ѳш онгырал, мәнмәм эртән кәш. Кәә-

15 шѳ кар. Планым ваза.

кәәт, шагалаләш. Йѳржѳ анжалаләшәт, пумагашкыжы тамам сирәлтә. Пумагажым пулыш кач сәкәлтѳм ханга ганьәш пиштән.

Мә топла мадына ылы. Ёрвѳзѳвләнә мадашат цәрнән колтәвә. Иктѳ - вәсѳштѳм анчальвәт, ырток ѳрвѳзѳ паштәк кыргыжәвѳ...

— Мам ѳштәт?— манна.

— Планым вазем, идә әптѳртѳ!— манәш.

Ёрвѳзѳвләнә анчылтыт вәлә, иктәт ѳш ынгыләп.

— Мам маньыц?— эчә мә йатна.

Галстукан ѳрвѳзѳ пумагажым вѳктәлтѳш... Анжәнә — тама кыгылы-кагылы корнывләм ыдырән шѳндән. Тама йѳргәшкѳвләм, оголанвләм ѳштән шѳндән; ик вәрәлә мардәж вәкш каньым рисуйән шѳндән.

— Тидѳжѳ ма?— маньна; эчә иктәт ана пәлѳ.

— Топографим*) тымәнъам, планым вазем,— манәш.— Когораквлә гѳц колында сәй: кѳзѳйт вәскит буржуйвлә ваштарәшнә цәрнѳдәок йәмдѳләлт шалгат, ырсы тәрвәтән ләкнәштѳ. Лачокок ырсы тѳнгәләлтәш кѳнѳ, пионьервлә Йакшар армилән палшаш тѳнгәлѳт... Шамак толшы:

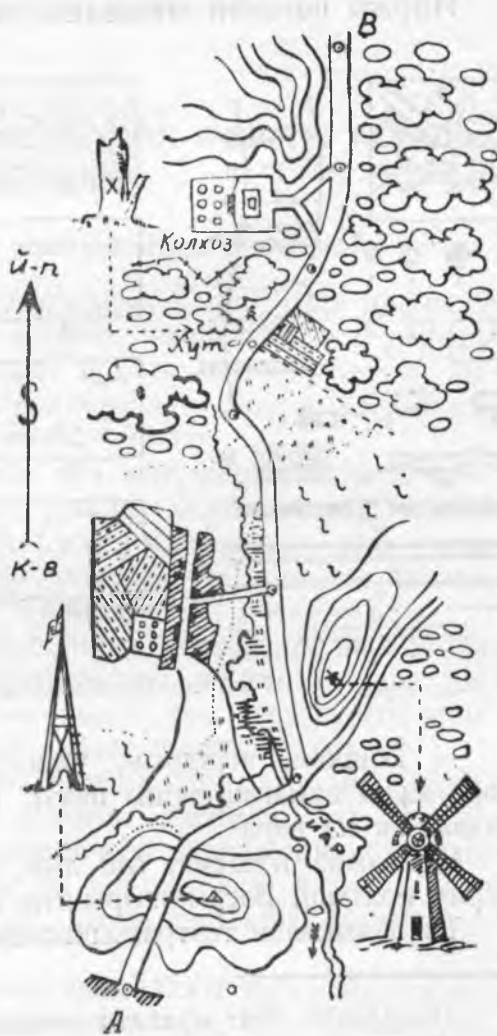
*) Топо рафи — мѳләндѳ вѳлвәл висѳмѳ пәшәм тымдымаш.

мәнмәм корны анчалаш колтат. Мә сьнзәдон вәрьим цак-дышашлык ылына. Пушангы, тьшкә, вәкш, кьвәр — тидьим цилә ашьндәрәш пумагаэш вазалтән, вәрьим анжыктән мыш-таш кәләш. Картывлә улы, картышты пушангы дәнгыньжок анжыктымы агыл. Картышты улы гьньәт, аньәт бьндә вашталт кәэн. Картыжым кәчьньок пәцәтлән ак шалгәп вәт. Имәшть шьргь ылын гьнь, тәнә аньәт роэн шуэньт; имәшть ныр вәлә ылын гьнь, тәнә аньәт иктәмам шьндәньт. Тьвә ужыда: колхоз-влә тилошты вәлә кьлтә шимь сарайым кузыктән шьндәньт.

— Кыцә тьнь планәтшьм вазәт? — эчә мә йатна.

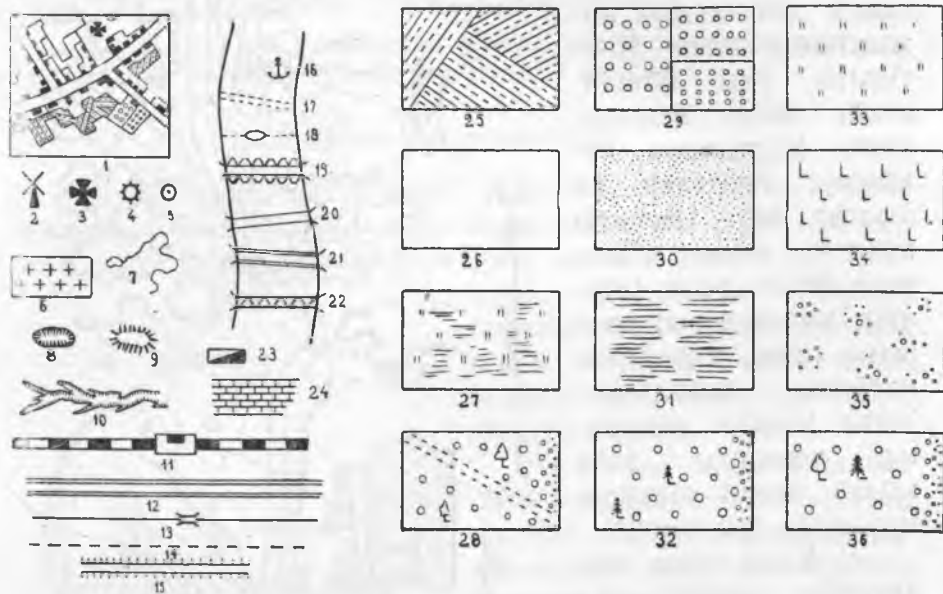
— Тәвәш, ти ньл оголан квадратан кардонәм палша. Тидьим планшәт маньт. Күшнь тәвә пикш каньы улы, тидьй йьтпәл монгырым анжыкта; оголышты компас пижьктән шьндьмь. Тәвә ти какляка корны ыләш. Корным мьнь

ульц ыдыраш тьнгәльнәм. Корны мыч кәмәм годым ашкыләм лыдам, өрдьжьштәм ма улы, анжәм. Тьвә тьшкә кайәш. Стоп! Тьшкә дурә шагалам. Тьшкә йактә 50 ашкыл, изи йьргәшкьм шьндәм — тидьй шалгьм вәрәм; тьшкәжьм йори пәльктон анжыктәм. Вара эчә ашкәдәм. 25 ашкы-

16-шы кар. План.

лым кэн колтымыкэм, эчэ шагалынам. Кывэр улы. $\frac{1}{2}$ сан-
тымэтйрйым планыштэм анзыкыла нэләмәт, тидымәт вазэм.
Мыньбйн вазымаштэм 1 сантимэтйржы 50 ашкыл лиэш.
Йыржы погынэн шагалынна, анжэн өрйиннә.

17-шы кар. Вәрвләманчыктым пәлйквлә.

— Тйшкәм, кывэрым, ужмәтйым цилә вазэм, манат,
вара кыцэ пумагаштәтшй пәләт: кывэржы, тйшкәжы мы-
гәдалт ак кэ вара?

Бйрвэзынә йукумат йш лык, кардонжым вэс монгыра
сәрәл колтыш. Вэс монгырышты тэвэ мам ужна:

Ти пәлйквләм тьэтрәтышкыда сирэн нәлдә.

ПӘШӘВЛӘ: Таат мұланды ыылвалым вазаш тымәндә!

Масштабым нәлдә, ти Бйрвэзыләок ныл оголан кардондон
планшәтйым йштйдә, оголәшйжы компасым сәндәлйк вәл пәләш
пижйктйдә. Вара иктә вәрйым нәлдәат, вазаш тйнәлдә. Шаным
вәрдурә изи ййргәшкым шйндйдә, өрдйжштйдә мам ужыда,
ашкылдон висән-висән анжыктым пәлйквләдәдон вазән мидә.

Ашкыл кыттажым пйтәри мәтйрдон висән анжыда. Йкпо-
ратка ашкыл кытым пәләш тәнгә висәш лиэш: иктә лу мә-
тйр кытан вәрйым тйр корны мыч висән нәлдәат, пәлйым йштйдә.

Вара ти лом ашкылтэн анжыда. Шамок толшы: лу мэтёр лошты тә 20 ашкылым ёштәндә. Тынәм вара ашкылда $20 : 10 = 1\frac{1}{2}$ мэтёр кыташ лиэш. Ашкыл кытым пәлэт кынъ пушәнгы, тйшкә ловләэтым мэтёр шоттонок кэләсэн кәрдәш лиэш.

III. Рок вёлнйшбї дә рок лошты ылшы вёлвлә.

Рок пындашкыц шолын ләкшы вёлвлә.

Рок пындашты вёл улы—маныт. Кыцэ тидым пәлбимлә? Кырык лйвэцын, карәмйштй, кыштыжы тёр вәрйшток, рок лйвэцын уштй вёл шолын ләктәш. Кырык лйвэц вёл ләкмй вәрәш валым шйндәт. Рок лйвэц ләкшы вёлбим „шолшы вёл вёлсынзә“ маныт.

Шолын ләкшы вёл пиш ирә вёл, вашт кайшы дә йонгата ыләш. Кэрәк ирә, вашт кайшы ыләш кынәт, тйштй качмы санзалат, извоскаат улы, шыләнйтәт вәлә ужаш акли. Вёлбйштй тидйвлән улыжым сываварәш шолтән пәләш, тидым „вёл шор“ анчыкта.

Тәхәнъ опытым ёштйдә: йогән ләкшы ирә вёлбим изи әтәш опыдаат, шолын пйтймәшкй шолтыда; вара әтй пындашәш тә эчә тёр мычкыжы ош каса, „вёл шор“ манмәт каньы извоска дон санзал пйжйн кодыт.

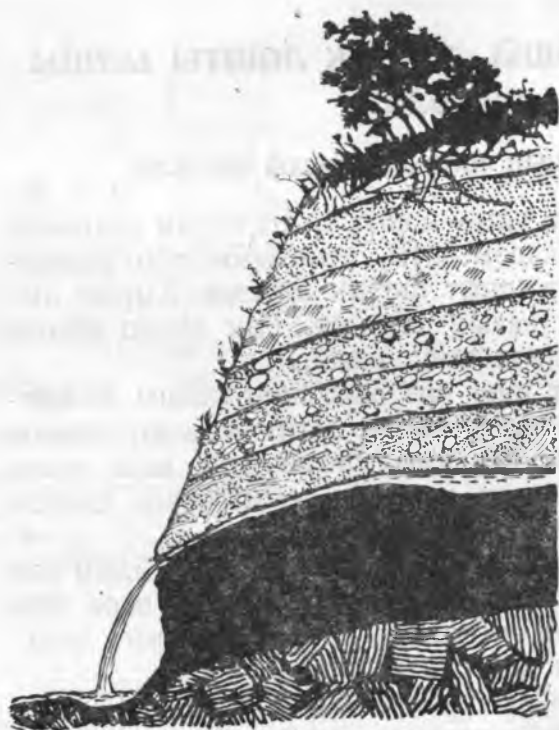
Вәрвлә сәндәлык вёлнй цёләок икань агыләп. Ик вәржй кырыкан, вәс вәржй карәмән сәндәлык, эчә шйргән, алыкан, вёлдән, купан вәр ыләш; йуж вәржй пиш тёр ыләш: 100 уштыш кымдыкышты ик әнгйрәт укә, ййрвәш цәрә, йыкырака, пушәнгәт ак куш, кымдыкәш кого шудан алык шәрлән вазын.

Сәндәлык вёлвәлйн рок ланзывләжй шуку йиш ылыт. Сәк вёлнйжок вәрйн-вәрйн шим рок, эчә йакшар рок, луды рок, ломыжла рок, йуж вәрәжй ошман рок, әль ирсә ошмаок ыләш.

Рокым кәлгйшкылә капайымы сәмйнь ти вёлнй кишй „вёлвәл рок“ паштәк кәлгйштйлә вәс йиш роквлә ылыт. Ик йиш рокшы вёлбим ак цәрй, вашток пындашкы колта. Вәс йиш роквлә — йакшар рок, луды рок моло нъака рок ылыт, вёлбим ёшкә ваштышты ак колтәп, кычән урдәт.

Йур вѣт, лым вѣт цилӧок йогэн кэн ак кэрт, шукы-жок рок шывшмашэш кажланэн, кошкэн миӧ. Рокыш вѣтшѣ вѣтшѣ вѣт кычышы ньака рок йактэ валаат, вара рок ланзы тӧйбл сэмбнь рок лѣвэц йогэн лӧктэш.

Рок лѣвэцѣн йанчын йогѣш вѣт ымбакыла йогэн кэрт-тѣмѣ вӧрѣштѣ, ньака рок пѣтѣм аштѣ, вѣлкѣ шолын лӧктэш.

18-шѣ кэр. Вѣт лӧкмѣ (шолмаш).

Эдэм вѣттэ ѣлэн ак кэрт. Цилӧ кушкышвлӧлэн, ѣлѣшѣвлӧлэн вѣт пишок кэрӧл ылэш. Йогэн шѣнзѣшѣ вѣтлӧн кашташ мѣндѣргѣнь, эдэмвлӧ вѣтсѣнзӧм капайат. Йужвӧрѣжѣ вѣтсѣнзӧм кым—нѣл вочыкым моло капайат кѣньӧт, ньимат вѣт ак лӧк. Ёшкэ вӧштшы колтышы рок „пындашты“ вӧлэ вѣт погынэн кӧрдэш. Тѣнӧмжӧт „пындаш рокшы“ вѣт кычышы лижѣ.

Вѣлнѣш рокшы пингѣдѣ, вѣт кычышты, ньака ылэш кѣнь, капайымыкат вѣт ньигышэцӧт погынэн ак кэрт. Тѣнӧм „артѣзиан“ вѣтсѣнзӧм капайат. Артѣзианвѣтсѣнзӧм капайымы годым рокым 50, 100 мӧтѣр кӧлгѣцѣшкѣ пыролат. Пыролэн капайымы годым изи вѣт ланзывлӧм мот кѣньӧт, кого вѣдӧн ланзы момӧшкѣ ак цӧрнӧп.

Кого вѣдӧн ланзым (вѣт шӧрѣм) момыкы, вара тѣшӧц вѣдӧт пѣрхѣмѣлӧок мӧлӧндѣ вѣкѣ лӧктӧш тѣнгӧлэш. Мӧлын вѣтшѣ пѣрхѣмѣлӧок вѣкѣ лӧктӧш тѣнгӧлэш вара? Мол вѣтсѣнзӧвлӧштѣжѣ вӧт шолын, йогэн вӧлэ лӧктӧшѣш!

Тиды тэвэ малын лиэш: кэлгы вэрйштышы вьдэтым, вьлны ылы рокэт когон пьзыртя, вьт ьшләнжы йогаш корным ак мо. Пыролэн колтымы ыражышкы винэн кэяат, пьрхымляок вькы ләктәш тьнгәлэш.

19-шы кор. Африкышты артьезиан коловэц.

Тэхэнь вьтсынзәм пьтәриок Францин Артуа провинцишты ьштәньтәт, „артъезиан“ лымым пуәньт. Вьтсынзә чүчымь сәмьньок трувам колтат, тэхэнь вьтсынзә рок урмашэш ак питьргәлт.

Африкышты „Сахара“ манмы кого ошман пустиньшты ньимахань пушәгәт, шудат ак куш. Ньимат куштымы ошман сәндәлыкышток артьезиан вьтсынзәвләм капайән эдәмвлә пушәнгьвләм куштәньт. Вәрьн-вәрьн эдәм ьләш лимы, цэвәр ьжар сәндәлыкым ьштәньт.

Аңьрвлә.

Кырык сирьштынә шуку карэм улы. Ти карэмвлә мыч изи аңьрвлә йогалтат. Кыдыжы кукшы карэм ылыт, йуран годым вэлә тьштәкән вьт йога. Йур укә годым, аңьр вьтшы кышәц ләктәш?

Вѣт лѣкмѣ вѣржѣм, ѣнѣр тѣнѣлтѣшѣм пѣлѣш, карѣм вуйш ѣнчаш ѣкскурсидон кѣдѣ. Кыцѣ ѣнѣр тѣнѣлѣлтѣш, вѣтшѣ кышѣц лѣктѣш, тидѣвлѣм тѣшлѣн, пѣлѣн нѣлдѣ.

Кыды вѣрѣжѣ карѣм тѣнѣлтѣшѣштѣ нѣма вѣтѣт укѣ, вара пѣл карѣм кытышты ижѣ вѣт лѣктѣш; пѣл кырыкыштат, карѣм ѣрдѣштѣт вѣтвлѣ шолын лѣктѣт, шолын лѣкшѣ вѣт лѣксывлѣ, вѣт лѣзавлѣ шѣнзѣт. Кырык лѣвѣцѣнжѣт пиш чѣнь шолын лѣктѣш. Тѣхѣнѣ карѣм Пѣнѣлѣйѣл с/совѣтѣн Актусолашты „Лидѣло карѣм“ манмышты улы. Пѣнѣлѣйѣл с/совѣтѣн Макар сола кѣрѣм мыч сола шайылны вашток вѣт валвлѣм шѣндѣн кѣмѣ. Рок лѣвѣцѣн шолын лѣкшѣ вѣтвлѣ тѣйѣл сѣмѣнь ѣлѣкѣлѣ, карѣм ѣрдѣт мыч иктѣш ушнѣн ѣогалтат.

Ѣылымбал сирѣштѣт рок кѣц шолын лѣкшѣ вѣтвлѣ шуку вѣрѣ улы. Нинѣ шолын лѣкмѣштѣ сѣмѣнь ик ѣрдѣшкѣ ѣогат. Тидѣ гѣц пасна купвлѣгѣц, ѣйрвлѣгѣц шуку вѣт ѣога. Шолын лѣкшѣ дѣ ѣйр, куп вѣдѣт иквѣрѣш лѣтѣт, кого ѣнѣрѣшкѣ сѣрнѣт.

Ти ѣнѣрвлѣ ѣогым корныштышты кѣвлѣм пѣшкѣт — ошманѣт, сирѣм гѣнь пишок когон урыктѣн ѣкѣртѣп, пушѣнѣ вѣж ѣптѣртѣ.

Ѣдѣм вѣдѣн силѣжым пѣлѣн шонѣт, ѣшкѣ ирѣкѣштѣт дон ѣогыш ѣнѣрвлѣм пѣѣш тѣнѣлѣн. Нинѣн такѣш ѣогѣн ѣамшы силѣштым пѣрцѣ ѣѣнгыштышы вѣкшкѣ сѣрѣтѣмѣшкѣ вѣктѣрѣн колтѣн.

Ти пѣшѣ ѣштѣктѣмѣ гѣц пасна, Ѣылымбал сирѣштѣш ѣнѣрвлѣ лѣс ѣоктараш чотѣ когон пѣлшат. Ти ѣнѣрвлѣ мычки шалдонѣт, молѣдонѣт чотѣ шуку лѣс ѣылышкы лѣктѣш. Ѣылышкы лѣкшѣ лѣсѣжѣ социѣлизм стрѣймаш пѣшѣшкѣ кѣѣ.

Кѣзѣтшѣ гѣнь, Лѣнѣн тымдымаш сѣмѣнь коммунист партѣи видѣн шалгымыдон, науки дѣ тѣхнѣкѣ шѣрлѣн мѣмѣ сѣмѣнь изѣ ѣнѣрвлѣлѣн вѣлѣ агыл, кого рѣкѣвлѣлѣнѣт чотѣ кого пѣшѣвлѣм ѣштѣктѣш тѣнѣлѣннѣ.

Тѣвѣш, ѣлнѣшѣ картѣинвлѣм ѣнжалымадѣ! Пѣтѣриок Волхов рѣкѣштѣшѣ ѣлѣктростѣнѣим ужыда. Тидѣ 112 тѣжѣм нѣрѣ имнѣи силаан ылѣш. Лѣнѣнград ѣластьштышы шуку фабрик-завѣтвлѣлѣн ѣлѣктричѣствы токым пуѣ.

Вара тѣвѣ „Днѣпрѣстрой“. Тидѣжѣ лѣч гигѣнток ылѣш. Волховстрѣй гѣц 12 кѣнѣ кого силѣн ылѣш. Тидѣвлѣ гѣц

пасна молы рэкәвләштәт шуку станцивлә бштымь дә угьцәт бштәлтйт.

Угьц бштәлтшй эльэктростанцивлә лошты сәк кого станцивләжок Йыләш 1935 иәш бштымь лит. Ти станцивләм стройән шоктымыкына, эльэктричәствы силадон Йэвропышты сәк анзылны линә.

Пәрви фабрик-завотвлә кӯаншй шӯ олтән ровотайәнйт. Бндә кӯаншй шӯ вәрәш „ош шӯ“ — вйт сила ровотайа. Йыләш эльэктростанцивләм бштән шоктымыкы, мары соләштат „Ильйичьн лампыжы“ сотәмдәрәш тьнгәләш.

Кого вйтвлә — рэкәвлә.

Вйт ньигыштакәнәт тырын ак шьнзй, со сәрнйлтәш. (Вьдйн сәрнйлтмьжым тьшлән, пәлән нәлдә).

Кого вйтвләәт — рэкәвләәт тьнгәлтйш кьцок тьхәнә агьмәп. Сәк тьнгәлтйшышток Йылат, Вйтләәт, Шурат изи вьдән, изи әнбьрвлә вәлә ылыт. Бньә мә бльмнә вәрыш-тйжь Йылжәт, Вйтләжәг, Шуржәт пиш_кого вьдән ылытыш! Кыцә вара вйтшй когоәмәш?

СССР-н картышты анчалда. Йымышкы, Вйтләшкь, Шурьшкы кок вәцйньштәт махань әнбьрвлә йогән миәт — пәльдә. Эчә тидь цилә агыл. Йымышкы тәвә Пьнгәл, Йыгы, Рутка, Ардә дә молат йогән ләктйт. Ниньм дә эчә вәсы тәхәнә изи әнбьрвләм картышты анчыктымы агыл.

Мә лишньнә Вйтлә дон Шур Йымышкы йогат. Йылжы тагыжыш йога.

Махань тагыжыш йога? Кәләсыдә.

Анцылны сирьмәштй—әнбьрвлә, рэкәвлә рок пьндаш кьц шолын ләкшй вйтвлә гьц, купвлә гьц моло тьнгәләлтйт, манын сирьмь. Тидьнгьц пасна эчә әнбьрвлә йәрвлә гьц йогат, кькшй кырыкан сәндәльквләштй кырык вьлнй кишй ивләгьц йогән миәт. Эчә шылыш игьц, лымжы гьц әнбьрвлә ләктйт.

Мә донна лап вәрәш тәлым вилшй лым шошым ньимат коттәок шылән кәә. Кькшй кырык вьлән тәлым вацшы лым кәнбьжгачышты шыләп ак пьтй, иәнгәш вәлә, вәс тәлым эчә тьшәк лым вәзәш, кымшы тәлым эчә шукәмәш. Тәнгә изин-ольән шукәм миә. Кәнбьж йьдә шылымәшәш кьжгьн кишй лымжы тьхәләок иәнгәш.

Тэхэнь кыжгың вацшы и кырык вѣлэцѣн сѣсѣргѣат, улѣкѣлѣ тѣкѣлѣлтмѣшкѣжѣ ольѣн йѣжнѣн вала. Кырык вѣлнѣш ижѣ, лымжы тѣлѣт-кѣнгѣжѣт шылѣн кидѣат, шукѣ вѣдѣым пуа, ѣнгѣрвлѣм ѣштѣ.

Кавказ кырыкышты, Альпы кырыкышты шукы ѣнгѣрвлѣ, рѣкѣвлѣ тѣнгѣ тѣнгѣлѣлтѣт. Картышты тидѣвлѣм кѣчѣл мода.

Пүэ (пүә).

Вѣт ситѣдѣым вѣрѣштѣ пүэ пиш когон кѣрѣл ылѣш. Пожар лин колтымашѣш моло сола йѣл изи ѣнгѣ ѣм пүѣн шѣндѣн кого вѣдѣым ѣштѣ. Шукы вѣрѣжок пүэ пүмѣштѣ кѣзѣйт пионѣэр дѣ комсомол ушѣм вуйлалта.

Лачок пожар годым изи ѣнгѣрѣштѣ каштал-каштал тѣрок поцкаш опташ акли, вѣтсѣнзѣ гѣцѣг ѣѣлѣ каштал шокташ акли. Пүэ гѣц ик вѣрѣмѣнок шукын кашталаш лиѣш. Кѣнгѣжѣым, шокшы годым вольыклан йѣѣшѣт тѣ шѣлгашат пиш кѣрѣл ылѣш. Ышкал вольык ир йѣуалгын качкылдалѣшѣт, кѣчѣвлѣ айаран годым ѣмѣлѣн вѣрѣштѣ, вѣдѣштѣ кѣнѣлтѣн йѣнгѣжѣн шалгаш пиш йарата.

ѣнгѣр укѣ вѣрѣштѣ кукшы карѣмѣшток пүѣн шѣндѣтѣт, шошым вѣдѣым йѣрлѣ урдѣт. Сакой шѣндѣым хѣдѣрѣш — кавштаѣш, охырѣцѣш кѣшкѣш вѣтсѣнзѣ вѣт уштѣ ылѣш, пүэ вѣт ливѣ ылѣшѣт, тѣрок йѣрѣнѣш кѣшкѣш йѣарал ылѣш.

Вѣкш аравам сѣртѣш когорак ѣнгѣрѣштѣ когорак пүѣм пүѣт. Тидѣым „вѣкш пүѣ“ манѣт.

Кырык сир ѣнгѣрвлѣ мычкы шукы вѣкшвлѣ, вѣкш пүѣвлѣ улы. Кожла сирѣштѣ вѣт вѣкш шоѣн вѣлѣ улы.

Кожлашты вѣт вѣкшвлѣ ма гишѣн шоѣн вѣлѣ ылыт?— Кѣлѣсѣдѣ.

Йѣрвлѣ.

Йѣрвлѣ кымдан кишѣ пат канѣ ландака вѣрѣштѣ шѣнзѣт Йѣрвлѣ цилѣжѣ кок цуцаѣш пѣйылалтыт: ик цуцажы — шѣнзѣш вѣдѣн йѣрвлѣ, вѣс цуцажы — йогыш вѣдѣн йѣрвлѣ. Мѣ лишнѣнѣ изи йѣрвлѣ вѣлѣ улы.

Кырык мары сѣндѣлѣкѣштѣнѣ лѣмѣн йѣрвлѣжѣ 300 нѣрѣ улы. Йыл алыкышты, Шур алыкышты, Кожла сирѣштѣ маханѣ йѣрвлѣм пѣлѣдѣ?

СССР сәндәлбкыштәинә пиш кәлгь кого йәрвлә улы. Иогыш йәрвләштәйи вьтшәи чотә ольән йога, цилә пыдыранзыкшы пындашкы тырлән шьнзәш. Оньәгь дон Ладогы йәр кәлгь ылыт, ирә ылыт—йьргәшкь ош листым кәрәм мычкы колтымыкы, 7 мәтйрәш, 10 мәтйрәш кәлгьц вәрйи вькь цолгә кайәш: тьнәрәк ирә ылыт. Иогыш йәр вьт әнгьр вьт каньок йонгата тотан вьт ыләш.

Сәндәлбкы вьлнбш цилә йогыш вьдән йәрвлә гьц сәк кого, сәк кәлгь йәр Сибирьштәш Байкал йәр ыләш. Кытшы тидьн 670 киломәтйр, кәлгьцшәи киломәтйрәк пәләк нәрйи ыләш. Ош листым кәрәм мычкы колтымыкы, 40 мәтйрәш кәлгьц кьц вькок цолгә кайәш. Тидьи пиш когонок ирә вьдән, соты йәр ыләш.

Байкал йәрбш махань рәкә йогән пыра, маханьы ләктәш, лымвләжым пәлбдә.

Шьнзәш вьдән йәр бшкәгьцбнжәи ньимахань вьдбмат әнгьрлә ак лык; сәдбндон вьтшәт кок сәмбнь лин кәрдәш: йуәш йарал вьт, әль санзалан вьт. Балхаш йәр шьнзәш вьдән ыләш кьнбәт, вьтшәи йуәш йарал. Эльтон йәр дон Баскунчак йәр сонзалан ылыт.

Шьнзәш вьдән эчә сәк кого йәрвләжок Каспий дон Арал йәр ылыт. Пәрви, шукәрды ти йәрвлә Шим тагыж дон вәш ылыныт, варажы Шим тагыж гьцбнәт, бшкә лоштыштат айырләнбт. Кьзбт Каспий тагыжшын вьтшәи Шим тагыж вьткьц 26 мәтйр үлнбрәк, лапышты шьнзә. Элтон дон Баскунчак йәржәт ти тагыжгьц котшы йәрвлә ылыт, пындаштышгы пиш кьжгь санзал ланзывлә кият. И йбдә кәнгьж пьтбмәшәш эчә 3 сантимәтйр кьжгьц угьц шьнзәи мия. Угьц шьцшәи нальыжы санзалан шунвлә мыч йогән толшы вьт йәрәлә толәш, вара тырлән шьнзәш.

Тиштәи кәләсбмәи йәрвләм картышты мода.

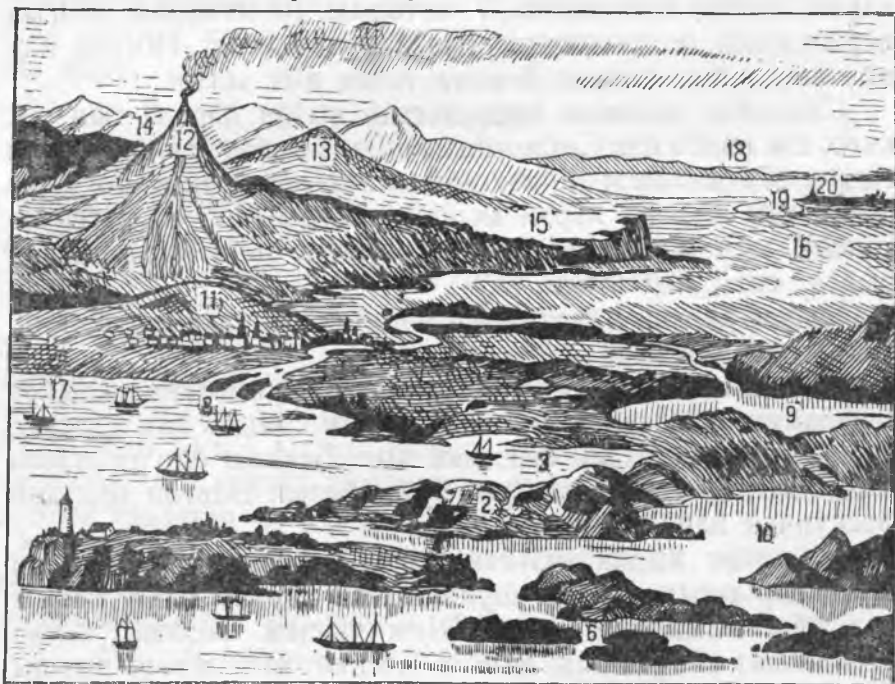
Әдәмлән ма сәмбнь йаралышты, кәрәлбштәи йәрвлән улы, тидьи пәлән, тьшлән ләктә.

Остырок тон пәлостырок.

Цилә вәц вьт нәлбн шьндбм сирбм „острок“ маньт.

Иктәмахань сир лаштыкым вьт кым вәцбн вәлә нәлбн гьнь, ик вәлжәи кого сирдон (әвәсирдон) иктәш лин гьнь, тидьи „пәлострок“ манмыла. Йыл вьт мычкы кәмәш-

тѣ лач покшалнат сирвлӓ кайыт, — тидѣ остроковлӓ ылыт, авӓсир гӓцӓт пӓлӓ айырлыш сирвлӓ кайыт, — тидѣ пӓлостроквлӓ ылыт. Тангыж покшалны, окӓӓн покшалны шуку халык ӓлӓмӓн остроковлӓ улы. Англи дон Японы сӓн-

20-шы кар. Острок, пӓлострок тангыжал.

дӓлык ирсӓ острок вӓлӓ ылыт. Тӓштӓ нӓнгышкат пырохотӓш шӓцтӓ сирдон кӓн ак кӓртӓп.

Тӓхӓнь остроковлӓ, пӓлостроквлӓ тангыж дӓ окӓӓнвлӓштӓ шуку улы.

Эчӓ маханьвлӓ улы, тӓдӓвлӓм картышты анчӓн кӓчӓл мода.

Анӓрвлӓн дӓ рӓкӓвлӓн йогым вӓрӓштӓ.

Цилӓ анӓр дӓ рӓкӓжӓт сӓндӓлык лапӓммӓ сӓмӓнь уӓлыкылӓ йогат. Изи анӓрӓн кок вӓлнӓш тӓр вӓржӓм „анӓр лап“ маныт. Кого вӓт тӓр мыч лап вӓрӓм тӓнгӓок „лап“ маныт (Шур лап, Йынгы лап), эчӓ вӓс сӓмӓньжӓ шуды вӓрӓн гӓнӓ „алык“ маныт. Шур рӓкӓн тӓрӓмжӓм „Шур лапат“, „Шур алыкат“ маныт.

Аңгырын йогэн ләкмй вәржым „аңгыр вуй“ маныт. Шамак толшы: „Арынгывуй“ (сола лымйш вазын), „Йынгывуй“ (с. Юнго-Ядрино), „Шурвуй“ маныт. Тьддымок эчэ „мычаш“ манын попат. Шамак толшы: Пьнгэлмычаш (Пайскырык с. советйшты сола улы).

Ыштамычаш (Уста аңгыр мычаш) — тидь Китныр районышты мары сола ылэш.

Вьт цилә мышкэш, бшкьләнжй корным пачэш. Вьт анцылны кў кырык шьндә гьньәт, ть кырык тон тьр тэмәшәт, качшы ванжэн мышкэш, тэмьн ак шо гьнь, львәкь мышкын пыра, тьшэцәт акли гьнь, өрдьжьшкь, лап вәрьш мышкын ләктэш. Цәрньдә йогэн миэн вьт бшкьләнжй корным со кьчәлэш, иктәма сэмьнь корным со пачын миә.

Пышкыды рокан вәрьшты йогымжы годым пьндаш өрдьжьмәт мышкэш, кок сиржьмәт урыкта. Урыктымы, мышмы рокшым, ошмажым йогымжы сэмьнь сагажы үлбкьлә нәнгәә. Йогэн ләкмй вәрьшты, аңгыр дә рәкә аңгыштьжй цилә пыдыранзык рокшы, ошмажы тырлән, шьнзьн миә. Когонжок шун рок мышкылтэш, пьрдән ошмажы аңгыр тьрәшок тырлән мышкылт кодэш. Рәкә дә аңгырын аңжй рок тон ошма кьшкьмәшэш моло кит парньавләәл шуқы вьт корнэш пайыалтэш.

Йыл тьнгәлтьш кьц аңжй йәктә кок вэцәт махань — шон лымән аңгырвлә, рәкәвлә Йылыш йогэн миәт. Тәнә Йыл тьнгәлтьш кьц аңжй йәктә йогэн мишь аңгырвлә, рәкәвлә тьнгәлмь вәрьм әрән Йылын кок вәлжьгә ик оным йьргәшкьн ыдырән анчыктыда. Ти анчыктымда Йыл рәкән вьт цымырымы, погымы вәржй, цилә вэц погынышы „Йыл вьт вазэм“ (бассэйн) ылэш.

Тоныда изи аңгырын вьт погым вәржым, „вазэмжьм“ анчән сәрньдә — маньар вәргыц вьт ләктэш, ик аңгыршкь погына?

Рәкәшкь вазалшы вэс рәкәм, аль аңгырым рушла „приток“ маныт, марлажы „важик“ маныт. Шур рәкә, Вьтлә рәкә, Йыгы, Пьнгэль, Рутка, Ардә аңгырвлә Йылыш вазалыт, Йылын важиквләжй ылыт.

ЙАТМАШВЛӘ: Бшкә лишньш аңгырдә кышты тьнгәләлтэш. кышэц эртә, кышкы вазалэш?

Вазалмы аҗжы ик важикан алы шуку важикан ылэш?
Аҗыштыжы лыавыражы, ошмажы когон шыазын вара? — Укэ
гынь, кэлэсыда, — малын шыцтэ?
Ти йатмашвлэаш сирэн отвэтым шуда.

Аҗырын, рэкан кок вэл сирвлэжы.

Кэрэк махань рэкан, аҗырын вургымла дон шалахай сирвлэжым палаш манын, аҗыр йогым сэмьинь мэлын шагалмыла, аҗыр тынгалтышыжы, йогэн толмаш вэржы шайыланэт лижы. Тэнэ шагалмыкы, аҗырын вургымла кит вэлныш сиржы — вургымла сир ылэш, шалахай вэлжы — шалахай сир ылэш.

ЙАТМАШВЛӘ: Аҗырда кышэц тынгалэш тә сәндәлыкын кыды вэлышкыла йога? Вургымла дон шалахай сирвлэжы махань ылыт тура ылыт, лап ылыт? Анчалда.

Мардэж дә вйт сир вйлвәлым кыцэ вашталгэн миат.

Кырык сирыштыш сэк кукшы нэркә вйлкы кузэн йырвәш анчалатат, пйтариок сьнзәэш йакшар валган рок кайын колта. Лачок кырык тыр аҗа вуйвлә йакшар рок вэлэ ылыт. Ордышкырак 100—200 мэтырым кээтат, рок вэс цырэан лин миә.

Малын вара рокшы ик цырэан агыл?

Тэвә малын. Аҗа — йыраным удымы анзыц и йыдэок кыралмыла, ширымылә, рокым кэрәл сэмьинь тыгыдәмдэн, выжгатаэмдэн мимылә. Тэнэ тыгыдәмдэн, пыракаҗдэн ширэн шындымы шимәлгы рокэтым, шойгә шишкыш мардэжэт тэлэт-кәҗыжэт со йфылэн вьстәрә. Шимәлгы рок чьдәмэш тә вара аҗа вйлныш нэркәэш йакшаргы, маклакан рок вэлэ кодэш.

Вьтат шошым дон шыжым ныр вйлвәл рокым мышкэш, урыкта. Эдәмвлә төрлән ак миэп кынь, кого карәмвләм ик — кок ишток урыктән шында. Аҗыр мычкат вйт кок сиргә урыктылэш, мышкэш. Марывлән сәранышты — Шур алыкыштат Йыл алыкыштат, Вьтлә мычкат шуку чьдәмьин. Аҗыр кок сирышкы шарлымжыдон ошмам урыкта, йора.

Кырык сирѣштѣш карэмвлә шукужы вѣт урыктымыдон шошым йѣдә йарланән миәнѣт. Кѣзѣтәт карэм вуйвлә шошым йѣдә вѣдәш кѣлмѣм дон ливѣмәшәш, айарәш кошкымашәш, мардәжәш шәләнәт, урыт, йарланән миәт.

Кырыквлә кыцә пыдыргат, шәләнәт.

Зәмльәгыц күшкѣлә кузым сәмѣнь воздух со үкшән миә. Күшкѣ кырыквлә вѣлнѣ лымжы, ижѣ нѣгынамат ак шыләп. Күшнѣ кого үштѣ шалгаат, йур ак йур, лым вәлә лымәш. Тәләт — канѣжәт игѣц иш лымәт со погына, кого аран шѣнзәш; канѣж лѣпкәтәш когон пѣзѣргѣмәшәш лымгыц и лиәш. Вѣләцѣнжѣ лым, лѣвәлнѣжѣ и киә.

Тәхәнь кого и вәрѣштѣжок ак ки, бѣшкә ләлѣцшѣдонок үлѣкѣлә, кырыквлә лошкыла йыжнән вала. Кырык вѣлнѣ лым шукәмок миә и лин миә, цәрнѣдәок йогән миә, шокшырак вәрѣшкѣ шоәшәт, үл тѣржѣгыц шылаш тѣнәләш. И ара лѣвәцѣн әнѣрвлә йогат, когорак корнышкы погынән миәт. Анчәт — кого и кырыквләгыц кого әнѣрвлә, рәкәвлә тѣнәләлтѣт. Кырык вѣләц йогышы әнѣрвлә шукунжок тәнгәлә лит.

Ныызгә валышы чотә кого им „и кырык“ маныт. И кырыкшы вәр постол ыләш, вәрѣш кань кымда кырык вѣләц валымыжы годым корныжы сәмѣнь әйбѣнѣләш, тор вәрѣштѣ нәркәм вәш лиәшәт, шәлѣн кәә.

Кынамжы кок-кым вәргыц валыш и кырыквлә ик корнышкы ләктыт, ик кырык лит. Тәнгәлә шуку киломәтѣр кытан и кырыквлә иәг шѣцшѣ рәкә гань ольән йогат. Покшалжы чѣнѣбрәк вала, тѣрвләжѣ кү кырык сирѣм ыдырән валат — изиш пачәшѣбрәк кодылдалыт. И кырык валымым изиш анчалын цаклаш акли — кыды и кырыкшы суткашты 2—3 сантимәтѣр нәрѣкѣм вәлә анзык тәрвәнә.

И кырыквлә кү кырыкым когон пыдыртат. Ныызгә валымышты годым тѣрѣштѣдон кү кырык кок вәлән тѣкѣләлтѣт, кү аравләм тарвән кәәт. Кынамжы пөрт арагыцәт когорак күвләм онгырал-онгырал лыктыт, кү арәвлә и кырык вѣкѣ сѣмѣргән валат, изирәквләжѣ и кырык лѣвәкѣ попазат. И вѣлнѣшѣ когорак күвләжәт изин-ольән и вашт тәмдәлт валат, и лѣвәкѣ кум ыдырат, тарват, ирсә кү

арамат погалтэн, ыдырэн кээт. Пышкыдырак вэрѣштѣжѣ рокым когонок кэлгэмдэн—ыдырэн валтат. Тэхэнь вэрѣштѣ кэлгѣ карэмвлä лит.

21-шѣ кар. Кү кырык вѣлэц Йогышы и кырык.

И кырык ышкэ сагажы рокым, күэрѣйм, шылаш тѣн äлмѣ вэр йактэжѣ шокта, тѣшäк вара тэхэнь рокэт—күэрэт аралалт кодэш, и кырык тѣр мычкат тэнэлäок аралалтэш.

И лйвэц йогэн ләкшй вйтшй ёшкэ сэмйньжй эчэ ёштә и аражы кўэрйм, рокым ыдырэн кэә, вйтшй эчэ ўлыкблә сагажы мышкын валаат, вара әнгйр мычкы олак вәрэш кйшкэн кода, укэ гйнь, вашток тангыж йактэок мышкын лыктэш. Әнгйр льявйрәэт вара тангыж пындашэш тырлэн шйнзэш.

Игйц, вйт кйц пасна кўвлә, ирсә кў кырыквләят тэнэок пыдыргат. Шөкшэш — ўштэш, сотыгэчйн ёрәләлмәшэш, йыдым ўкшымәшэш кў шуалга, шәлыштэш. Шәлыкәш погынышы вйдәт кйлмә, кйлмымйжй годым кўмаклакам коктэш-кымытэш моло шәлэш, тарва. Кого кўмаклака гйцок изиэмйн пыдыргэн тыгыды кўэр лиэш, тйдйжәт вара пйрцйн шәләнә. Шойгә шишкыш мардәж тыгыды кў пйрцйвләм, рокым вйстәрә, и кырык вйлкй вйсыктәрэн кйшкә. Тыцәк вара йогэн валышы идон ўлыкок шөэш, вйттон эчэ ымбакыла мышкылт вала.

Тәнгәлә кырык нәрвлә, кырык ёрдйвлә иэш, вйдәш, мардәжэш пыдыргат, кужы курым мыч лапәмйт вйцкйжәмйт, кашаргат, урйт, пйтәт.

Ёшкйләнжй кәрәләш әдәм природым сйнгән миә.

Чыцй мўләндән колхоз хрәсән киндй шурным, шуды вәрйм шукәмдәш манын йарыдымы худа мўләндймок йажоэмдә, киндйм ўдә, шуды кушкаш йарал вәрйм ёштә.

Әдәм ёшкә ёлымәшйжйм куштылташ пәлымәшйжй улы гйнь, цилә сэмйнь йөнйм мон кәрдәш. Кйзйт социализм ёштйм жәпйштй пәшәм ушнән иквәрэш ёштймйдон дә Совәт правитьәльствы палшымыдон йәрә кйшй мўләндйвләм цәвәр киндй шурныш сәрймй.

Кәчйвәл вәлнйшй кого, кымда стьәп манмы, кого алык вләм трактырвләдон шагалән, сирәмйм кйшкәдйн, шуку тйжәм гәктар кымдәмән шадәнй нырвләм ёштәнйт. Тыгыды отәрән, шйргән вәрйм шўтмйдон (куклымдон) киндй шурнывләм ёштймй.

Әдәмәт, вольыкат пырән кәрттйм кого купан вәрйштй канававләм капайән вйт йоктарән колтымыдон нырлан, шуды вәрлән йарал мўләндйм ёштймй.

ЙАТМАШВЛА: Тә лишнәдә махань мўландым йажоэмдән ныр шәрәм шукәмдымы?

Кувлә тә пәшәм ыштәныт? Ныр шәр шукәмдымәш махань пурым канда?

Кукшы игәчәи годым, цилә ўдымы — шәндәймәи кушкышвлә кәчәи шокшәш йылат, выльат. Кәчәивәл вәлнәи, шокшы сәндәлыквләштәи киндәи шурнывлә йылымашкәиц пәрәгәш, ләктәиш чәдәммәшәи цәрәш манын кого әңгәрвләм, рәкавләм пүән киндәи шурныш канава мыч вәдәи колтат.

Камышин хала районын Йылымбал сирәшты и йәдәок манмы гань, шәдәнгәи нырвләм шокшы нәләш. Тәвә ти нырвләм шокшыгәиц пәрәгәшәшләнән, СССР Совнарком дон ВКП(б) ЦК тәнә 23 майын, тә вәрәш гидроэлект — тростанцим стройымы гишән постановльәнәиым лыктыныт. Станци 1937 иәш ыштән шоктымы лиәш.

Вара ти станцим ыштәймәшкәи, шәдәнгәи нырвләшкәи вәит колткш йори канававләм ыштәт. Ти канававләшкәи пүән шәндәймәкәи Йыл вәдәи колтән сәк йажо киндәи шачышым нәләш тәнгәләйт. Йасышкы пырышы колхозвләм, совхозвләм йал вәлкәи шагалтәнә, государствылан пушашлык киндәи шукәмдәнә.

Кырыкан вәрәштәи мардәж силадон ровотайышы машинәдон карәм әңгәргәиц вәдәи нырыш шәвәиктәт. Тәи машинәжәи изи мардәждонок ровотайән кәрдәш.

Ик лаштык мўландәт такәш кишәшлык агыл — кыды сәмбәи лиәш, тәи сәмбәи колхоз-совхозвләдә нәзәр, срәтнә-әквлә пользым ыштәиктәшәшлык ылыт.

Мәнмән кырык сирәштәи пиш шуку карәмвлә улы. Ти карәмвлә и йәдәок урыт, кәлгәмәйт. Карәмәт такәш ынжәи киманын, пушәнгәивләм шәндәймәилә, шәргәи куштымыла. Карәм ырдәш, карәм кок сир мычки махань шон пушәнгәивләм шәндән карәмәи урмашкәиц цәрәш лиәш. Пушәнгәивлә вәжыштыдон, рокым кычән, тәкәилән урдат.

Пушәнгәи шәндәймәш, карәмәш шәргәи куштымәш, әчә вәс сәмбәиәт пурым ыштә: рокыштыш лывыргым пәрәгән урда, әңгәрвләм кошкымәш кәиц пәрәгә, кәнгәжәи ырән шәишәи пәцкәтә въздухым йонгатаәмдә.

Тидәивләм шанән, ышкә социализм сәндәликнәм цилә сәмбәи йажоэмдән, цәвәрәмдән мимәилә, Социализмән

сәндәлбкыштбнә ик лаштык мўләндыжәт труйышы халык-
лан пурым бштән мижб.

ЙАТМАШВЛӘ: Мам пәлбмбдон, кыцә бштбмбдон, күн бштб-
мбдон тәхәнә сәндәлбккым бштәш лиәш?

Тә лишнбдә махань мўләндывләм кыцә йажоэмдәш лиәш?

IV. План дон карты.

План.

Вәр кымдәмбм планәш кыцә анчыктымла, ти гишән
анзылны пәлбшнә.

Планәш — висбшәшлык вәрвләм — пөрт вәрбм, куды-
вичбм, садым, сола вәрбм (йбржб цилә мўләндыжбгә) дә
мол вәрвләмәт лачокшым шуку гәнә изиэмдән висән пума-
гаәш вазат. Нбнбм циләштбм ик статьяныракоқ бштәт,
масштабшым вәлә вәр кымдәм сәмбнь тыгыдыракым әль
шалдыраракым нәлбт. Пөрт планым шалдыра масштабтон
бштәт. Шамақ толшәш кәләсбшәш кбнь, лачокшы 1 мәтыр
вәрәш планәш 1 см жок 10 әль 100 мәтыр кыт вәрбм
анчыкта лиәш. Тбнәм масштабшат 1 : 1000 әль 1 : 10000
лиәш. Тәнгәлә вәр кымдәм сәмбнь масштабат вәшталтәш.

Шалдыра масштабан планышты цилә улыжым анчыкташ
лиәш. Пөрт планышты камака вәржбмәт, сәнбкшбмәт,
окня дон амаса ыражвләжбмәт анчыктат. Сола планышты
пөрт вәржбм вәлә анчыктат, окня дәнбньок пәлдыр-
тәш акли. Пасна кудывичб планышты пасна пушәнбвләмәт
анчыкташ лиәш, сола планышты вәрвләжбм вәлә анчык-
тат — сядывичбм, кавштавичбм, нырвләм, алыкым, шыр-
ббм моло йори пәлбквләдон вәрбштбм вәлә пәлдыртәт.

Планым бштбм годым, план тбрвләм сәндәлбк вәлвлә-
дон төрәштәрәт: планын күшбл тбржб ныгынамат йытпәл
вәлбм анжыкта, үлән кәчбвәл лиәш, вургымлашты — ирвәл,
шалахайышты — вадывәл лиәш. Вәр формыжым тәнгә ва-
заш йөнән агыл гбнь, йөнәш толмыла вазат. Тбнәм сәндәлбк
вәлвләжбм пикштон анжыктат — пикш вуйжы йытпәлбм
анчыкта, пикш пачшы кәчбвәлбшкблә анча.

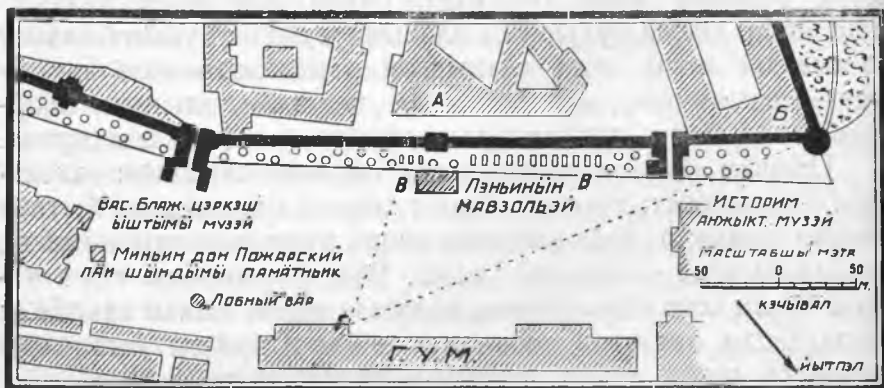
Мосқыва көргбштбшб Йакшар кымдәм (красная пло-
щадь). Йакшар армин айо готшы парад анчыктымь, крәмбль
стәнә шайылны СССР ЦИК-бн ош томажы кайәш, стәнә

22-шы кар. Йакшар кымдэм.

сагаракок Лэньиньин мавзольэйжы шынзэлтә. Ти вэл лыкыштыжы Миньин дон Пожарскийлән Ыштымьы памятнык шынзә. Картыньыштәт, планыштат ти вәрвләм мода. Йакшар кымдэмьин кытшым — торэшйжым мастштаб сэмьинь шотлән лыкта.

Йакшар кымдэмьин планжы.

23-шй кар. Букувавлә мам анчыктат: А—СССР ЦИК-ын томажы, Б—арсенал, В—рэволюци вэри колышы гэройвлән шыгэрьшты, Г—ти вэргьш картыньжым фотограф снймайэн нэлйн.

ПĀШĀ ПУМЫ: Колхоздан планым анчалда, махань масштабтон Ёштѳмѳ молу, махань пĀльквлĀдон вĀр кымдѳмжѳ анчыктымы — цилĀ тѳшлĀлтѳн анчалда.

Карты.

Кѳзѳйт йактѳ мĀ со план гишĀн вѳлѳ пĀлĀш цацышна. Ёндѳ мĀлĀннĀ картым пĀлĀш кѳлѳш. План дон карты лошты махань айыртѳмвлĀ ылыт вара? Малан когыныштым кок лѳймдон лѳймдѳт?

Иктѳмахань планым дѳ картым нĀлдѳѳт, сола сагаок стѳньѳш пышкыл сĀкĀлтѳдѳ. Вара нинѳн лоштыш айыртѳмвлĀжѳм тѳшлĀлтѳн мидѳ. Тидѳм выртышток цаклаш лиѳш.

Планѳш изи вĀрѳм вазат, масштабшат тѳдѳн шалдыра ылѳш. Картыжы кымда вĀрѳм анчыкта. Планышты сĀндĀлѳк вѳлвлĀм тѳврвлĀ дорц пĀлѳт, ѳль йори пикштон анжыктат. Картышты нѳгынамат кытын-торѳш корнывлĀм линѳивлĀм ыдырѳн шѳндѳт. Кѳшѳц ѳлѳкѳлĀ ыдырымы линѳивлĀ кѳчѳвĀл корным ажѳдѳт: ти линѳивлĀ мычкы йытпѳлѳм дѳ кѳчѳвĀлѳм мот. КѳчѳвĀл корны линѳин кѳшѳл вуйжы нѳгынамат йытпѳлѳшкѳ анчыкта. Торѳш линѳивлĀжѳ ирвѳл дон вадывѳлѳм ажѳдѳт.

План Ёштѳмѳ годѳмы мѳлĀнды вѳлвлĀжѳм тѳр хаґа вѳлвĀл ганьѳш шотлат. Картышты анчыктымыжы годым, мѳлĀнды вѳлвĀлѳм, кымдарак вĀрѳм анжыктымылаат, пѳкрикѳ вѳлвĀлĀнѳш шотлат. Сѳдѳндон карты вѳлĀн ыдырымы линѳивлĀм кыды картышты пѳгѳ ганьывлĀм Ёштѳт. КѳчѳвĀл корны линѳивлĀжѳт йытпѳл гѳцѳт, кѳчѳвĀл гѳцѳт пѳлѳ покшакы шомѳшкѳ со шĀрлѳн миѳт.

Вѳс айыртѳмжѳ масштабышты ылѳш. Планлан шалдыра масштабым нĀлѳт манына. Картѳш кымда вĀрѳм анчыктат. Сѳдѳндон вара когон шуку гĀнĀк изиѳмдѳмѳлĀ, масштабшат тыгыды масштаб лиѳш. Шамак толшы: 1 киломѳтѳр вĀрѳш 1 см нĀлѳт (1 : 100.000 лиѳш). 10 — 25 — 100 — 200 киломѳтѳр кытым 1 см. дон анчыктат, тѳхѳнѳ масштабан картывлĀмѳт Ёштѳт.

3 - шы айыртѳмжѳ — пĀльквлĀштѳ иканѳок агылѳп. Планышты Ёшкѳ сѳмĀн знаквлĀдон (пĀльквлĀдон) вĀр вѳлвĀлѳм пĀлдѳртѳт, цилĀ улыжым пиш раскыдын пĀлдѳр-

ыкыш-
шѳнзѳ.
р кым-
шотлѳн

арсѳнал,
инѳжѳм

тәт. Каргышты цилә тыгыдыжымок анчыктән шокташ акли. Тыгыдырак масштабан картәш кәрәлйрәк, когорак вәрвәләм вәлә анчыктат, изирәквләжым акат анчыктәп. Шамак толшәш кәләсйшәш кынь, планәш карәмвләм, изи әнғырвләм, вәкш пүэвләм, изи кывәрв әм моло циләгә анчыкташ кәләш. Айыртәмынок, ырсы годым кычылтмы картывләәш вәр вйлвәлйм пиш раскыдын анчыктымыла. ырсы годым вәрйм пиш цаклән мышташ кәләш, раскыды картыдә корныдым лыкышкат пырән шагалат. Кого самыньвләм йштән колташ лиәш.

Школы картывләштйжй тәхәнз изи әнғырвләм, карәмвләәтйм моло ак йштәп, когорак рәкәвләм вәлә йштәт, когорак халавләм ййргәшкй ыдыралтыштон анчыктат, кўкшы-лап вәрвләм, кырыквләм йшкә сәмйньйштй пәлдйртәт.

Тәнгә кәләсймйнәлә йндә план дон карты лоштышы айыртәмвләжйм пәлән шоктышта вәкәт.

ПӘШӘ ПУМАШ: Маробласть каргышты йылым мода. Әчә молы рәкәвләм кйчәл мода.

Кәләсйдә — махань когорак йәрвлә улы? Халавләм мода. Әчә йшкймдән соладам кйчәл анчыктыда. Солада гйц лишйл халашкы мазар киломәтйр лиәш — масштаб мычыц висәлтән шотлыда.

Лижйл сола ло вәрйм (корны кытшым) висәлтйдә. Лачокәш толәш вара?

Корны кытым висйм годым корны мычкыжок циркуль йалвләдон висәлтән кәәт: 1 сантимәтйр кытым кок вуй ложым шарәлтйдә, вара ик вәргйц вәс вәр йактә „ашкәдйктән“ висән кәдә. Вара сантймәтйр шотшым масштаб висәдон ыргышток шотлалташ лиәш.

Шотлыда, анчыда.

Областьыштына махань кйртньи корнывлә улы, махань халавлә ләәш йштймй, кыдын кыташ ылыт — висәлтйдә. Тумәр пристингйц стройымы кйртньи корнына кыдын кыташ ыләш?

Мүләндй вйлвәлйм, вйт кәлгйцвләм каргышты кыцә пәлдйртәт.

Мүләндй вйлнйш кого вйтвлә (тангыжвлә, окәәнвлә) цилә вәрәок кўкшыцйштйдон иктөр ылыт, сир тйр мычкы иккытла ылыт. Тйдйндон сир кўкшыцвләм нгынамамат вйт вйлвәл гйц тйнгәлйн висән жәпләт. Пасә вәр мычкы ак висәп, йори висйм приборвләдон төр нәлйн шотлән кузат.

Бѳт вѳлѳцок нѳлѳн, туран висѳмѳкѳ, 200 мѳтѳр кѳшѳцѳш вѳрѳм лапвѳрѳш пиштѳт, 200 мѳтѳргѳц 500 мѳтѳр ѳактѳ кѳкшѳ вѳрѳм кѳкшикѳ вѳр (возвышенность) манѳт. Вара тидѳн гѳцѳт кѳкшѳ вѳрвлѳм кырыкан вѳрѳш лыдыт.

Вѳт лѳвалнѳт тагыж пындашвлѳэт сѳдѳрѳ гань тѳр агылѳп, ташкалтышла кѳлгѳм миѳт. Кыдым тагыж сир тѳрѳштѳжѳ туранок кѳлгѳм кѳѳ, кыды вѳрѳжѳ пиш пасѳн вала, коаш вѳрѳжѳ мѳндѳркѳ кѳѳ, вара ижѳ туран валаш тѳнгѳлѳш. Вѳт пындашвлѳмѳт кѳзѳт цилѳ вѳрѳок висѳн пѳлѳн шонѳт. Сир кѳкшѳцвлѳжѳмѳт ѳѳрвѳш шотлѳн шоктѳнѳт.

Кыцѳлѳ ѳндѳ сир кѳкшѳцвлѳжѳм, вѳт кѳлгѳцвлѳжѳм картышты анчыктат?

Тидѳмвлѳм шуку ѳиш чѳѳдон пѳлдѳртѳн анчыктат. Лап вѳрѳм ѳжар чѳѳдон ачыктат, кукшикѳ вѳрѳм соталгырак кѳрѳн чѳѳдон анчыктат. Варажѳ вѳр кѳкшѳммѳ сѳмѳнѳ кырыкан вѳрвлѳм анчкташ кѳрѳн чѳѳм со пѳцкѳтѳѳмдѳн миѳт.

Лач кѳкшѳ кырыквлѳжѳмок шѳмѳлгырѳк кѳрѳн чѳѳдон пѳлдѳртѳт. Кырык ѳрдѳвлѳжѳм вольык тупѳрдѳ востолым ѳштѳт, и вѳлвѳлѳн кырык нѳрвлѳм вѳлѳ ошымок кодѳт.

Вѳт ѳоңым кловой чѳѳдон анчыктат: коашырак вѳрвлѳ соталгырак чѳѳѳн лит, кѳлгѳммѳ сѳмѳнѳ кловой чѳѳм со пѳцкѳтѳѳмдѳн миѳт.

Гѳографи картывлѳштѳ тидѳ ѳажон кайѳш. Чѳѳѳн знаквлѳжѳм (пѳлѳквлѳжѳм) картын лыкѳшѳжѳ анчыктат, тѳштѳ цилѳ кѳлѳсѳмѳ лиѳш. Ти знаквлѳ мычыц корны вѳлвѳлѳжѳм пѳлѳш пишок куштылгы.

Гѳографи картывлѳм анчыдѳ, мѳлѳндѳ вѳлвѳлѳм прѳмой пѳлѳн шокташ акли. Сѳндѳлѳк вѳрвлѳм пѳлѳн шоаш манѳн, топылоток картывлѳм анчѳн тѳмѳнѳш кѳлѳш. Тѳнѳм ижѳ ѳшкѳ сѳндѳлѳкнѳмѳт, вѳскит сѳндѳлѳквлѳмѳт, цилѳ мѳлѳндѳ вѳлвѳлѳжѳмѳт раскыдын пѳлѳн шона.

ПѳШѳ ПУМѳ: Гѳографи картышты Маробласть вѳрѳм мода, вара Кырык марѳ район вѳрѳм анчалда.

Сѳндѳлѳк маханѳ вѳрѳн ѳлѳш: кыдын турѳ лапвѳрвлѳ ѳлыт, кѳдѳ вѳлнѳ кѳкшѳрѳк вѳрвлѳ ѳлыт — мода, кѳлѳсѳдѳ, сирѳлтѳдѳ.

V. Мүлэндї гишән.

Мүлэндїнә махань форман ыләш, кыцэ тидым анжыкташ лиәш.

Мүлэндїн формыжым (аражым) эдәмвлә пиш шукуы ылымькышты ижы пәлән шоньт. Лач викок, науки сәмыньок пәлән шомәшкы, мүлэндї гишән кұ кыцэ мыштән, тынгә шанәнйт. Вәрын-вәрышты ылымьы эдәмвлә мүлэндї гишән пасна-пасна ышкә статьянышты шанат ылын.

24-шы кар.

Тангыж тйрышты ылымь эдәмвлә мүлэндим шәргинды ганьәш пиштәнйт. Сиржы шәргинды покшалжыла чучын, тйр мычкыжы йырок вйт нәлын шьндән, -машанәнйт.

Кырыкан вәрыштыш эдәмвлә мүлэндим кого кырык постоләш пиштәнйт. Кәчыжы ти кого кырык йыр сәрнйләш, машанәнйт.

Индус халык эдәмвлә ышкә сәмыньышты шанәнйт: мүлэндї кым слон туп вьлны кия, -машанәнйт.

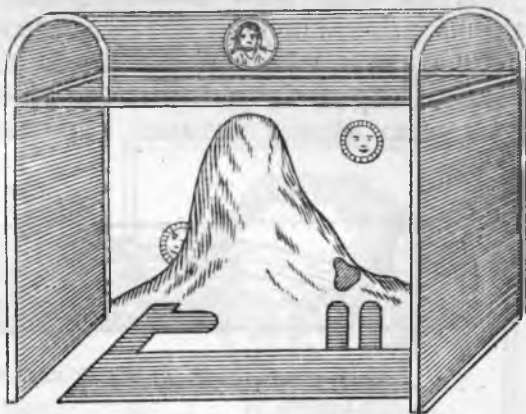
Пәрвиш эдәмвлә мьндыр вәрвләм уштәлыт, кого тангыжвлә мыч кашташ моло кызышты пырохотәтвла укә

ылын. Сэдбндон пэрвиш эдэмвлә Ышкә йбрыштым вәлә ужын Ыләнбтәт, мўләнды гишән тәнә шанат ылын.

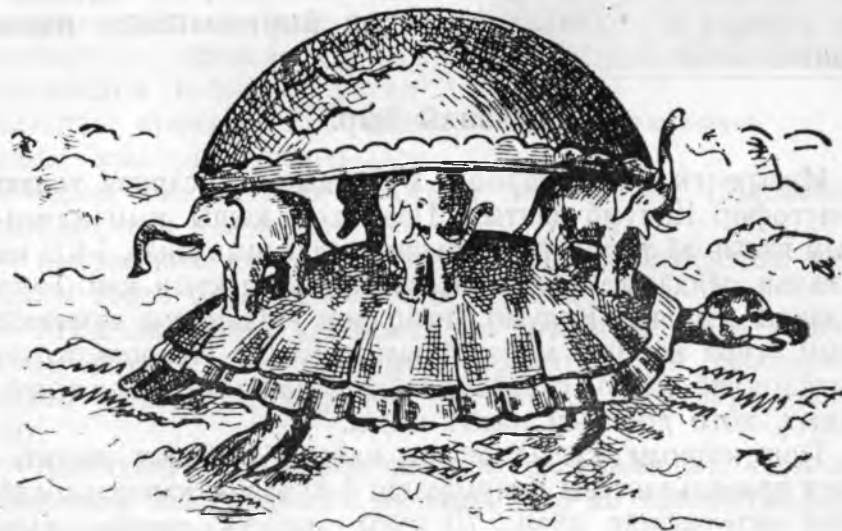
Мўләндын йбргәшкы формажым эдәмвлә пылгом дон кәчы дорц цакләнбт.

Кәчы лўлтмы мшбцмбм, ййтваштәш йаммыжым моло анжән мўләнды йбргәшкым пәләш тынғәлбнбт.

Вара эчә карапльывләдон кашмы годым, эдәмвлә тәвә мам цакләнбт: сиргыц айырлымы сәмбнь карапльәш кәшбвлә пйтәри изирәк томавләм ужаш пырахат, вара кўкшбрак томавләжәт йамын-мўдәлт миәт, эчә вараракшы цилә молы кў-

25-шы кар.

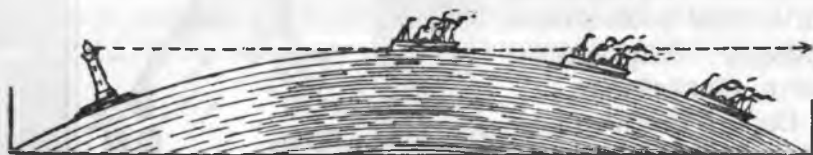
26-шы кар.

кшб йлбшвлә, кырыквлә йамын кодыт. Сирәш котшы эдәмвләжәт тәнғәләок ужыт.

Пйтәри карапльын тырвләжб йамыт, вара мачты вуйвләжәт вбдышкы валымылаок изин-ольән йамыт. Кўкшбрак

Варышкы кузэн анчалына гынь, караплы эчэ ик выртэш сьинзээш кайын кодэш.

Тэвэ тидэтвләм тьшлэн миэн, эдэмвлә мўландьм пў-крикә вьлвәләнэш жәпләнйт. Кэрәк махань сәндәлыкьшты лият кьньәт, мўланды вьлвәлнй эдәм йьр ньыгынамат йьр гәшкы „горизонт“ кайэш. Кьзытшы бьжәпьн мўланды йьр-вәш цила вәрәок эдэмвлә сәрнйьт, цилә вәрәок гори-

27-шы кар.

зонтын линьижы йьргәшкы огы гань ылэш. Тәнгә топ кань хәдыр вьлнй вәлэ лин кәрдэш. Мўландын топ формьжы сәдьнгьцят пәлдьрнә.

Мўланды йьр сәрнән каштын толмык ижы сьинзәгь-рәт ужмылаок эдэмвлә мўландын йьргәшкыжым пәлән шоньт.

Мўланды йьр.

Иктын гьцят пьтәриок мўланды йьр сәрнән толаш Христофор Колумб ләктын. Парыстон кәшы кым карап-лым нәлн да лүттымь эдэмвләм тәрлән шьндәнәт, 1402 ин Испань сәндәлык кьц вадывәлышкылә ләктын кән. Тәнгә мўланды йьр кән Колумб Китәй дон Индышкы чучнәжы ылын, тура корным монәжы ылын. Тьнәм Йәвропыштыш сәндәлыквлә ть кок сәндәлыквләдон когон торгәйәш тьнгә-лнйьт, кого дохотым нәлйт ылын.

Тура корным кьчәл моаш маньн, Испань капиталыст правитьельствы Колумбылан 3 хударак караплым да молы кәрәлжымәт пуэн. 70 кәчы мардәж сәмьнь кым караплы со вадывәлышкылә кәнйт. Тинар бьжәпьшты ик сир лаштыкымат уштәлыт. Матросвлә когон шәкләэн кол-тәнйт, мьнгәш сәрнәләш моло тәргәш тьнгәлнйьт. Вара сирвләм ужын колтәнйт, сирьшкы шоньт. Колумб ти сирьм Китәй дон Индыеш вәлэ лыдын. Лачокшы гынь,

Америкышкы миэн шонит ылын, мўланды топын пэлжым вэ-
лэ эртэн шонит ылын.

Колумб паштэк 27 и эртымкы тэнгелә мўланды йыр-
сәрнэн толаш Магэллан ләктын. 1519 ин 5 карапльыдон
ләктын кәнәт, 4 тылзышты Кэчывәл Амэриышкы шон.
Вара кэчывәл моныр гыцок Амэриым сәрнәл эртэн,
Амэрикы вэс вэлнышы кого окэанышкы ләктын кән. Сир
тыр мычкы йытпелышкылә эртәләйнәт, эчэ вадывелыш-
кылә карапльывләжым сәрә-
лын. Пиш кого йасывләм
ужын, тырхән кого окэән
гач ванжәнәт, Индышкы
шонит, вара эчэ со вадывэ-
кылә кәнәт-кәнәтәт Африкы
тырдон сәрнән эртәнәт. Вара
Испаны гыц ләкмыштылән
3 и шомашәш, 1522 ин
мынгәшок Испанышкы ирвэл
моныргыц сәрнәл миәнәт.
Ләкмышты годым 5 карап-
льышты циләжы 265 эдем
ылын, мынгәш 1 карапльыдон
17 эдем вэлә сәрнән толыныт; молывләжы (Магэллан-
жат) корнәш колән пйтәнәт.

28-шы кар. Колумб.

Магэлланын карапльы сәрнән толынат, шукужок мўл-
андын топла формажым пәлән шонит.

Мўланды гишән когонжок ти эртыш шўды и лошты
пәлән шонит. Ти йжәпын пырохотым дә паравозым
шанән лыктыныт, кыртныи корнывләм цилә вәрә йштә-
нәт.

Кызытшы кого пырохотвләдон окэәнвлә гач, кыртныи
корныдон авәсирвлә гач мўланды йыр ик тылзышты сәр-
нән толаш лиәш.

1928 ин Йэвропы дон Амэрикы лом—циләжы 8300 ки-
ломәтыр кыташ корным дырижабльдон $4\frac{1}{2}$ суткашты
шонит, мынгәшыжы мардәж сәмынь $2\frac{1}{2}$ суткашток толын
шонит. Аэропланвләдон, дырижабльвләдон эдемвлә йндә
мўланды йырвәш цилә вәрвләмок анчән сәрнәнәт.

Тидынгыц пасна эчэ мўланды йыр вәшок тьэльэграф
ваштырвләм шывшын, әргән шындәнйт. Пытәри сир мыч-
кы, вара тангыжвлә гач (вйт пындашкыц), окәәнвлә гач

29-щы кар. Магәллан.

мўланды йырвәшок шоктәнйт. Сәк пытәриш тьэльэграм-
мы мўланды йыр 40 минутышты сәрнән толын шон.

30-щы кар. Шалахай вәлнә Колумб готшы парыстон кошмы караплы анчыктымы
ўлнёрәкшы оқәән гач кашмы кызытшы кого пырохот ыләш.
Масштаб—1 мм—ышты 240 см. лиәш. Кыдын кыт ылыт-висәлтән жәпләйдә.

Кызыт цилä вараок радиостацивлäm стройен шагалт-энбм. Радиодонжы мўланды йырваш ылшым вэс кэчэшок увэртären шокташ лиэш,

Пэрвиш эдэмвлälän мўландым пälэн шокташ ахальиок йасы ылын. Кызытшы гынь мўланды вёлвälжым вашток, йырвашок пälэн шоньт. Эдэм миэн шотымы вяржы бндэ кышты-тиштй вэлэ кодын.

Глобус.

Мўланды арам кызыт глобустон анжыктат. Глобустон вэлэ мўланды вёлвälжым лач төр анжыкташ лиэш.

Глобусым, мўланды статьян форман йыргэшкы хädырбм, кардондон бштат, вара шыдырэш чиктэн шындат. Глобус шыдыржым изиш пасэрäкын йал мычан шындат. Ти шыдыр йыр глобусшым пиш төр сарташ лиэш.

Глобусшы йал мычны шынцä. Мўландын ньимахань йалжат укэ, ньигышакэнät кылдымы а ыл. Тиды пälбман. Мўланды ньигышакат пижтэ, ньигышакат пиштымб агыл, цилä сändäлыкын мычаштым йонгыштыжы кого кэчынä йыр сärнä, пöртйлэш.

Тидым колмыкы, шукужок тэнг-элä йадын кэрдыт:

Мўландын ул монгырштыш эдэмвлäжы, цилä ма ул-укэжы кыцэ вара мўланды вёлэц бннэ сёсёрнэн ак кээп? „Кыцэ вара вйтшы улыкылә йогэн ак кэ?“ маннэшты. Пыроц ньимамаат цаклэн кэрттым эдэм вэлэ тэнгэ машанэн йадын кэрдэш.

Тигишан изиш цаклаш маньн, кок йиш опытым бштэн анчаш кэлэш. Пытариок пушангы выкы кузэн, аль лэваш вёлэц иктäмам улыкылә киттä гыц колталтэн анчыда. Киткыц колталтымы хädырдä тöрок мўланды вёлкы вазэш. Эчэ мўланды вёлэц кўшкылә кўмаклакам шуэн анжыда. Андак кўмаклакада кит силадон шумашэш кўш-

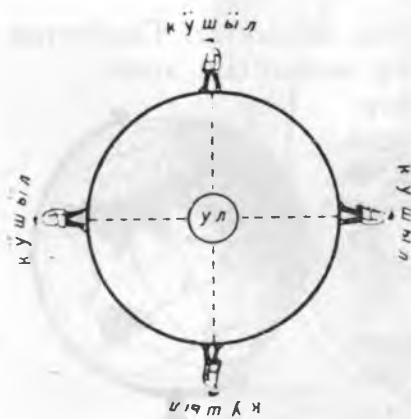

31-шы кар.

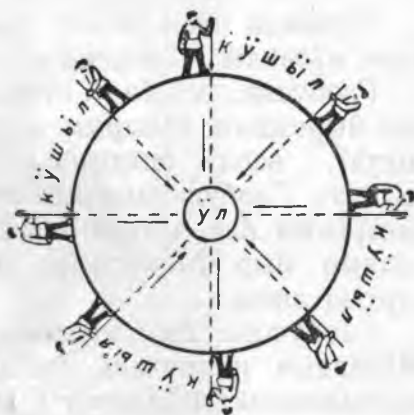
кыла кузэн кэа, вара рисньым силаэт пйтымыкы, мьнгэшок ұлыкыла валэн вазэш. Кэрэк кыцэ силан кушкыла колталтэт кыньят, -(шамак толшы—кого пушкадон снәрәдйм лүэн колтэт кыньят,) —соикток мўланды вьлком мьнгэш вазэш. Мўланды вьлны цилә вәрэок тэнгә лиэш.

Тиды мам вара анжыкта?

Мўланды бшкэжок кого силан магньит каньы ылэш, бшкэ пэләнжы циләмок пижыктэн урда—сагажы шывшэш. Циләжок мўланды сага пьзыргаш цаца, со мўландын бр-

32-шы кар.

33-шы кар.

дышкыла (цэнтйрышкы) вацнэштй. Вьтат вишкыды ылэшат, сэк лап вәрйшкы йогэн валэн, мўланды көргышкыла лишыләмаш цаца, мўланды йырок иктөр цымыргалт шынзын.

Мўландын тйржы, покшалжы цилә вәрэок эдэм йал лывәлны лиэш. Кэрэк кышкы кэ, цилә вәрэок йал лывәлны мўланды лиэш, вуй мычны өрдышкыла „пйлгом“ манмы воздух тә сәндәлйк йонгы кайэш. Тәвә сәдындон мўланды вэс монгырыштыш эдәмвләжәт, цилә молыжат ньгышкат ак шыралтәп, мәнмәнләок йал вьлнйштй каштыт.

Мўланды сәрнә.

Малын сотыгэчы паштэк йыт лиэш, йыт эртымыкы, эчэ сотыгэчы толэш? Тэнгә цәрнйдэок йыт тон сотыгэчы икты-вэсыштйм вашталтылыт. Мўланды йыргэшкым пәлән шомыкат, эчэ „мўланды йыр кэчы сәрнә“ маныт ылын.

300 и бндэ шон—ик когон тымэньшй, Копэрньик ёлэн. Тиды мулэндй сэрнймы гишан курымжы мычкы шанэн, тйшлэн ёлэн. Кэчын, тйлзын, шйдырвлэн, кашмыштым, пйлгом пйлгом-халә сэрналтмашйм со тйшлэн, анжэн миэн. Вара ижы тиды „мулэндй ёшкә йёржы сэрнә“-манын.

Тынәмшй вэрэмән „мулэндй сэрнә“ манаш акли ылын. Католик попвлә дә Римйштйш папа*) тэнә шанымашым пиш кого сулыкәш лыдыт ылын. У сэмбйнь попышы эдэмжым ти поп йых эдэмвлә суйат ылын, „йэрэтьик“

34-шй кар. Копэрньик.

манмык ёлйш эдэмбймок йылатат ылын. Пиш шуку курыммыч христыян цэркй йымы лймдон эдэм ышым тэнә цәрэн урдэн, науки сэмбйнь шанымашым ахальиок когон пйзёртэн ёлэн. Кэрәк махань рэлыгижәт икток ыләш, эдэм ышым пйсләндәрә вэлә. Христыян цэркйжй гйнь лач когонок әптёртэн, орландармыжыдон, тыләш йылатымыжыдон эдэмвлән тёр шанымаштым пйц, комды кёргйштйш каньок урдэн.

Копэрньик мулэндй сэрнймы гишан шанымашым шәрәш вэлә тйнгәлйн ылын, цэркй тйнәмок тйдым ёшкә кит лйвәкбйжй пйзёрәл шйндэн. Копэрньиклән нйимахань ирйкәт

*) Католиквлән кого әрхэрәштй ыләш.

литэ, сэдок тидым пѳзѳртѳлѳнѳйт. Ёшкэ ирѳкшѳдонок Копѳрнѳик колыдэ ылгэцѳ, цѳркѳ ёшкэ сутшыдон суйѳн ѳылатѳн пуштэш ылын. Колымыкыжы вара тидым ѳымы ваштарэш кэшѳ ѳэрѳтыкэш цѳркѳ лыдын, сирѳм кнѳигѳжѳмѳт, шанымыжымат шудалын, прокльѳтайѳн шуѳн.

Тѳнгэ гѳнѳѳт, эдѳм ышым цѳрѳн урдаш акли.

Копѳрнѳик паштѳк вѳс тымѳнѳшѳ Джордано Бруно Копѳрнѳикѳн кэлѳсѳмѳжѳм эчѳ раскыдыракын ѳнѳѳн дѳрѳш тѳнгѳлѳн, эчѳ пытырак тымдѳн. Бруно тѳнгэ цаклѳн: кѳчѳжѳ пиш кого тыл ара ылѳш, мѳлѳндѳжѳ кѳчѳ дорц лач пишок пѳйырка, пѳрцѳ нѳрѳк вѳлѳ ылѳш,-манын.

Тѳнгэ тымдымым цѳркѳ (рѳлыги) тырхѳн кѳрттѳ. Брунон тымдымыжы рѳлыгин попом ваштарэш лиѳш ылын, сѳдѳндон 1600 ин 17 фѳврѳлыын Бруном цѳркѳ сут суйымыдон Рим хѳлаѳш ѳлѳшѳмок ѳылатѳнѳйт.

Ти тымѳнѳшѳвлѳн шанымышты тѳхѳлѳок ѳамтѳ. Нѳнѳн паштѳк пѳлгом шѳдѳврѳлѳм, кѳчѳм, тѳлзѳм моло эчѳ пытырак тѳшлѳн анжаш тѳнгѳлѳнѳйт, когоѳмдѳш охонѳицѳвлѳм шанѳн лыктыныт, ѳори ѳштѳм пыч ваш анжаш тѳнгѳлѳнѳйт. Бруно паштѳк мѳлѳндѳ гишѳн моло эчѳ когоракын Гѳльильѳо Гѳльильѳй пѳлѳн шон. Тѳшлѳн шоктымыжым, пѳлѳн нѳлмѳжѳм ѳори сирѳц миѳн дѳ кнѳигѳвлѳм пѳцѳтлѳктѳн.

Тидѳмѳт цѳркѳ ёшкэ кит лѳвѳкѳжѳ нѳлѳн: 70 иѳш Гѳльильѳйѳм кызаматыш пыртѳн шѳндѳнѳйт. Вара Рим хѳлаштыш папа шѳдѳмдон цѳркѳ суттон суйѳнѳйт.

Суйымы годым пиш когон орлыкым анчыктѳнѳйт, шинѳйт, кит-ѳалым тодыныт, пѳлтѳм кѳртнѳидон кѳпшѳм панѳѳжѳнѳйт.

Тѳнгэ пиш когон мутьѳн лѳдѳктѳн ѳѳванѳыл кнѳигѳ анзылны присѳкѳм ѳштѳктѳнѳйт. Гѳльильѳлѳн ёшкэ шанымыжым, курыммыч ужмыжым цурѳйѳктѳн кого самынѳш шотлыктѳнѳйт, „кѳлтѳмѳшкѳц“ лѳкшѳ маныктѳнѳйт.

гѳванѳылгѳц карѳнмыжы годым Гѳльильѳй ѳшкѳдурѳшѳжѳ ѳѳвѳрт—„кѳрѳк ма дѳ, мѳлѳндѳ сѳрнѳок“ -манын пѳлѳштѳн маныт.

Шонгы Гѳльильѳйѳм колымѳшкѳжѳ манѳк цуца, поп цуца тытыштѳок оролѳн ѳлѳнѳйт—мам попа, сѳдѳм оролѳнѳйт. Колымыкыжы шѳгѳр вѳржѳмѳт иктѳлѳнѳт пѳлдѳртѳдѳлѳйт.

Кызытшы гынь мўланды лачокок сәрнымыжым циланок палат.

Мўланды шыдырәш чиктән сартымылаок ышкә йыржы 24 цәш ыжәпышты икәнәк сәрналт шоәш. Тидым анчыкташ глобусым лачокок шыдырәш чиктән шындәт, сәдындон ышкә йыржы пиш төр сәрнә. Лачокшы гынь мўландын нымахань шыдыржәт укә, шыдыртәок ышкә йыржы иксәмынь сәрнә. Шамак толшы, тәнгә кәләсәш лиәш: оксам, әль топом сәрәл колтәт кынь, нбыны ышкә йырышты шыдырәш чиктымылаок сәрнәш тынгәлыт, кок вуйыштышты вәлә сәрныдымы точкавлә пәлдйрнәт. Ти точкавлә шыдырмычаш вәрәш толыт.

Оксажым, топшым парня силадон пйтырәл колтәнә. Мўланды сартыш силажы ышкә дурәшыжок икәнәк рисныктән сәртән шоктәнәт, мўланды ныгынам цәрныдымлаок ышкә йыржы сәрнә.

Тәнгә сәрнымыжым кыцә вара мәжы ана цаклы? Мәжы вәт ышкәжәт мўланды вәлнок сәрнәнә.

Мўландына вадывәл гыц ирвәлышкылә сәрнә. Сәдындон кәчыжы ныгынамат ирвәлгыц ләкмылә кайәш, вара пәл пылгом йыр сәрналәшәт, вадывәлны шынзын йамәш. Малын ыньә кәчыжы, тылзыжы, шыдырән пылгомжы ирвәл гыц вадывәлышкылә кәмылә кайәш?

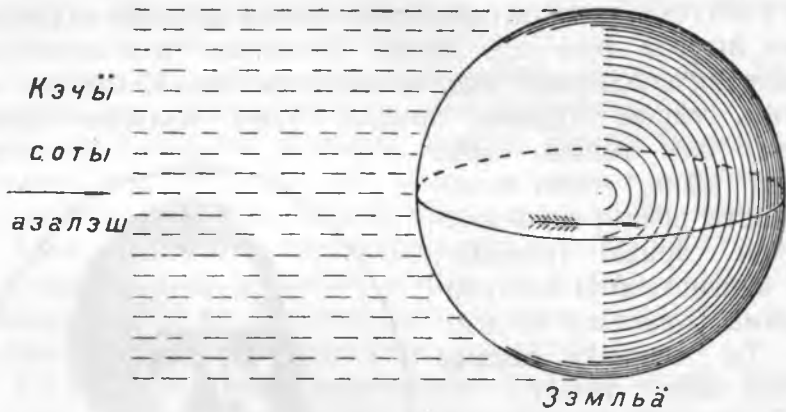
Тидым паклән шокташ манын, тәвә мам шаналталда. Араваәш, тирәш, пышәш, пырохотәш кәмы годым ныгынамат өрдөж вәр шайыкыла кәмылә кайәш, мәжы гынь вәрйыштынаок вуйта шынзәнә. Чыныбрак кәмы годым, тидым йажонок цаклаш лиәш.

Мўландынажәт сәдынгәләок ышкә сәмыньжы сәрнә, вәлныжы мә сәрнәнә, сәрнымына годым цилә пылгомжы

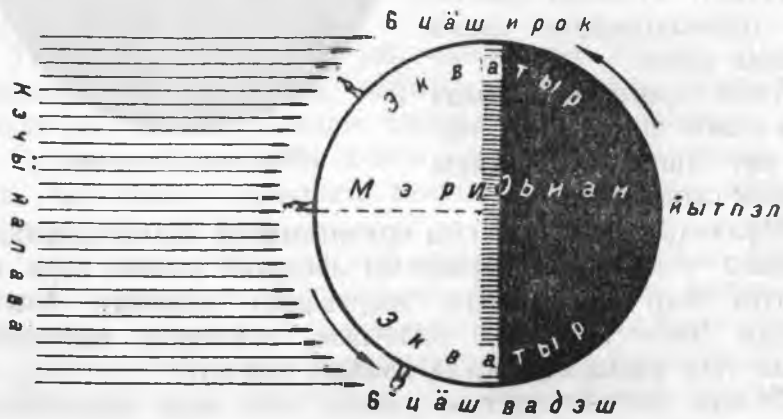
35-шы кар. Гальильей.

—кэчбйжбй, тылзбйжбй, шбйдырвлэжбй сйнзээшнэ сэрнбймбй-
лэ кайыт. Мэжбй вуйта вэрбштбйнэок шынзэнэ. Тэнэ сйн-
зэнэ алтала.

36-шы кар.

Бшкэ йбржбй сэрнбйм годым, мүлэндбй ик вэлжбйдон
кэрэк кынамат кэчбй сотышкыла лэктбйн мибэ (тбйнэм соты-
гэчбй ылэш), эчэ бшкэ бмбйлбшкбйжбй пырэн мибэ. Сэдбйн-

37-шы кар.

дон мүлэндбйн ик монгыржым кэчбй сотэмдэрэн мибэ, вэс
монгыржы бшкэ бмбйлэшбйжбй лин мибэ (тбйнэм йыт ылэш).

Мүлэндбй йбргэшкбй блэшэт, кэчбй соты ик вэрэмэн
(кэчбйвэлын) вэлэ туран анчалэш, ирокшы-вадэшбйжбй кэчбй

соты пасэн вазалэш. Кэчывал эртымькы, кэчы соты со пасэрәкын дә пасэрәкын вазалэш, вара мўланды пўкрикә шайыкы лиэш.

Мә монгырна мўланды вьлвәл пыцкәмьшкы пырэн шомәшкыжы пылгомәш вазалшы кэчы соты пўлә вэрәмәвады жэрәлә кайын шалга. Ирокат кэчы соты тәнгә пылгомәш сотын вазалэш, вара мўланды сәрнәлмы сәмьнь кэчыжәт кайаш тьнгәлэш.

Тидым глобусәш раскыдын анчыкташ лиэш. Чўктымь лампым йәшык көргәш шьндьдә, ик вэцын изи ыражым кодыда. Ти ыраж вашт соты йалава кайжы. Вара ти соты йалава ваштарәш глобусым шьндьдәәт, соты ваштарәш ольән сәртән анжал мидә. Анзыц пәлымьдәм, ти кньигәштәи лытмыдам тәнгәштәрәл анжалда. Төрәш толәш вара? Тидым сирьдә, рисуйыда.

Глобус вьлнйш корнывлә.

(Ыдырым ливьявлә.)

Мўланды йшкә йьржы кыцә шон пулдыгә ак сәрныл, йшкымжын корныжыдон вәлә иктөр сәрнә. Мўланды вьлнй кок точки вәлә воксэок ак сәрнәп,-манаш лиэш. Глобусышты ти точкывлә шьдьржын кок мычашышты лит. Наукышты ти точкывләм „польусвлә“ маныт. Глобусышты кўшыц йытпәл **польус**, ўлыц **кэчывәл польус** лиэш.

Глобусыштышы польусвлә гач корнывләм ыдырән йштәт, ньнй иктй-вәсышты гач онгывләлә эртәт. Тәнгә ыдырымы (онгы статья) корнывләм **мәридыанвлә** маныт. Мәридыан корнывләм эчә вәс сәмьнь **кэчывәл корнывлә** маныт. Тиды лачокәш толәш. Ик мәридыан турәжы цилә вәрә кэчывәл вэрәмә нгынамаат иктөр лиэш, иктөр эртә.

Тидымәт глобус вьлнй раскыдын цаклаш лиэш. Пәрвишьяләок тидым лампы сотыдон тьшлән анжалда.

Ик мәридыаным тьнгәлтышәш пиштәт — „пйтәриш мәридыан“ маныт.

Картывләштй мәридыанвләм нгынамаат кўшыц ўлыкьвлә ыдырән анчыктат. Кьзьйтшы картывләштй глобусвләштй пйтәриш мәридыаным Англи сәндәлыкыштыш Гринвич хала гач колтат. Гринвич халажы Лондон хала кәтәштй ыл-

эш. Тышты́ обсерватори *) улы, пы́тариш мэридьянжы обсерватори вэр гачок эртэ.

Пы́тариш мэридьянжым „О“ (нульдон) анчыктат. Мол мэридьянвлэжым ирвэл дон вадывэлышкыла́ вэш лимэ-шкы́ шотлэн кэат. 180 цифырэш вара ныны́ вэш лит.

Пы́тариш мэридьянжы мычкы шэлмыла́ глобусым анчалаш кынь, кок пэл глобусвлэ-пэлтопвлэ лит. Икты́тшы́м

38-шы кар.

ирвэл пэлтоп (восточное полушарие), вэсы́жым — вадывэл пэлтоп (западное полушарие) маныт.

Эчэ глобус покшэцы́н, мэридьянвлэ торэш онгы гань корнывлэм ёштат. Ти корныжы кок полюс логыц лач ик кымдыкэшок эртэ. Ти корным „Экватор“ маныт. Экватор вадывэлгы́ц ирвэлышкыла́ кэа.

Глобусым экватор мычкы шэлмыла́ нэлшаш кынь, кок пэл глобусвлэ — пэлтопвлэ лит. Икты́тшы́м **Иытпэл пэлтоп** (северное полушарие) вэсы́жым **Кэчывал пэлтоп** (южное полушарие) маныт.

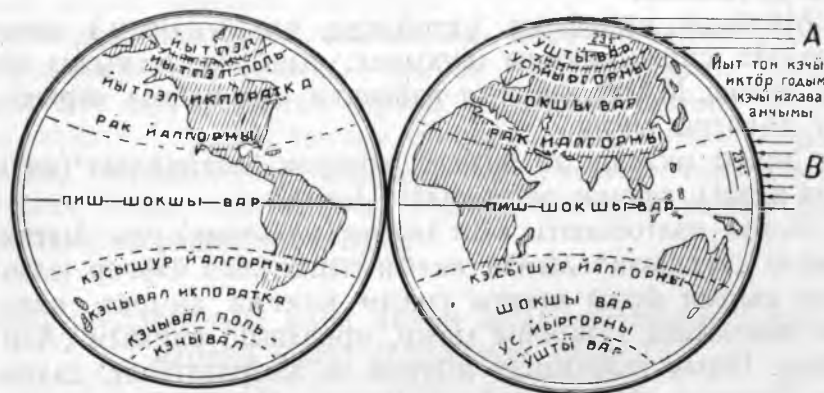
Экватор кок вэцы́н йытпэлышкыла́ да кэчывалышкыла́ эчэ кок изирак корным глобус йыр колтат. Ти корнывлэм „йалгорнывлэ“ (тропики) маныт. Икты́жы **Иытпэл йалгорны**, вэсы́жы **Кэчывал йалгорны** лиэш.

*) Обсерваторишты́ кэчым, ты́лэжым, шыды́рвлэм молы, мүлэндымат ты́шлэн анжен ты́мэны́т. Пылгом анжаш йори ёштым ты́эльэскоп трувавла́ ты́шты́ улы. Учоны́ астрономвлэ анчэн шы́нзат. Мүланды ры́шкэлтём, игэчы́ лишашлыкым моло ты́шток ты́шлэн мийт.

Польусвлә сагаракок эчә кок изирак корнывлә эртә. Йытпэл польус сагашым „йытпэл польус ййргорны“ (северный полярный круг), вэсыжым „кэчывәл польус ййргорны“ (южный полярный круг) маныт.

Малын вара глобусышты, картывләшты тэнгә кытын-торәш ййргорнывләм ыдырат?

Нйнын мычыц цифырвләм анчалын глобусышты вәр-вләм моаш куштылгы. Мүлändig вйлнйжы гйнь тэхэнь

39-шы кар. Пәлтопвләән карты.

корнывлә укә. Мүлändig вйлнй иктәт корнывләм ыдыры-дәлйит.

Глобусышты, картышты ти корнывләм кычәл анчык-тыда. Йытпэл йалгорным эчә вэс статья „Рак йалгорны“ маныт, кэчывәл йалгорным „Кэсышур йалгорны“ маныт. Картышты нйным мода.

Бйшкә тэнгә пәлтопым ййргорныдон анчыктыда, анзыц кәлэсымынә ййргорнывләм ыдырән аныктыда, лймвләш-тым сирәлтән анчыктыда.

Пәлтопвләән карты.

Мүлändig вйлвәлым глобускыц пасна эчә картәш бйштән анчыктыда.

Пәлтопвлән картым анчалда. Тэхэнь картәш нйгына-мат мәрйдиан мычкы шәлмблә ирвәл пәлтоп тон вады-вәл пәлтопым анчыктыда.

Пэлтопвлән картышты кытын-торэш корнывләм ыдырэн бштат. Экватыржы төр корныла кок пэлтоп качок торэш ыдыралмы, йытпэл дон кэчывәлбшккылә экватыр кок вэцын кок йалгорныжы, кок польус йбргорныжы анжыктымы. Күшбл вуйышты йытпэл польус ылэш, үлбцкэчывәл польус анчыкталтэш. Кок пэлтопыштат кок польус лошты пүгблә мәридьяанвләм ыдырэн анчыктат.

Бндэ вйтвәр дон сиржбм картэш кыцэ анчыктат—сэдбм анчалшаш.

Мүләнды вйлвәлбм (глобусэш анчыктымым) анчал колтэтат, сиржы-вйтшы шукурак, чбдбрак ылмыжы төрок кайэш. Мүләндын нбл пайышты кым пайжы нәрбкок вйт лбвәлнбг ылэш.

Сиржы икараш ак шынзы, когорак „авәсирвләат“ (матьэрик-вләат), тагыж остроквләат ылыт.

Ирвэл пэлтопышты кым авәсир (матьэрик) улы: йытпэл вәкылә „Йэврази“ лымән иктын гыцат кого авәсир ылэш. Урал кырык брдб мычкы тидбм коктэш айырат: вадывәл лашгыкшы Йэвропы ылэш, ирвәлнбш сиржбм „Ази“ маныт. Нбнбг нбгыштат вйттон ак айырлалтэпәт, сэдбндон Йэврази (Йэвропы-Ази) маныт. Нбнбгбгц вадывәлнбрак кэчывәлбшккылә Африкб лымән авәсир улы. Кэчывәл-ирвэл вәкылә изирәк авәсир Австралы улы.

Вадывәл пэлтопышты кок авәсир улы. Нинбг аңбсбр, кужы сирдон иктбшккб линбт. „Нбнбм когыньэк ик лбмдон „Америкб“ маныт. Пасна-паснажы, айыртэмбн тэнэ маныт: Йытпэл Америкб, Кэчывәл Америкб.

Эчэ иквәрэ, кэчывәл польус йбр кого авәсир „Антарк тьида“ улы. Ти авәсирбн тбрвләжбм эчэ вашток цилә пәлән шотәлбт, сэдбндон картэшәт ош вәрбм вәлэ бштат.

Вйт вәрбмәт сирләок вәрдон айырэн анчыктат. Ази дон Америкб лошты пиш к кымда вбг вәрбм Кого окәән (Великий окәән) маныт. Магәллан годымок эчэ ти окәәнбм „Тыр окәәнэш“ лбмдәнбт. Сэдбндон ти окәән кок лымән ылэш.

Америкбн вэс тбржбгбгц Йэвропын дә Африкбн тбр йактэ Атлантык окәән вйт нәлбн шбндән. Атлантык окәәнбн ик лыкшы йытпэл польус йброк лыкын пырэн кән. Ти лыкым йытпэл вәл полбәр тагыж маныт.

Кымшы окэаным „Инды окэан“ маныт. Ти окэан Африкы, Ази, Австрали дон Антарктыды лошты ылэш.

Тэнэ цилә мўланды вьлнышы вьтварьым кым окэанеш пайылэн шьндэныт. Окэанвләгыц авәсирьшкы вьт йалвлә пырат. Когорак вьт йалвләм „таньж“ маныт, изирәквләжым „таньжйал“ (залив) маныт.

Цифрвләдон анчыктым вәрвләм ўлнырәк кэләсым лымвләдон сирәлтыда. Иктыгыц тынгалын пакыла цифыр йыда кэрәл лымвләм шьндыда.

Острок, пелострок, таньж йал, иксә (пролив), сирйал (перешеек), вьт вьлкы ләкшы кў нэркәвлә, аңыр, рәкә, аң, йәр, кўкшикә сирвлә, кырыквлә, кырык төрәм, лап, лапата, сирдыр, таньж йшык (бухта), таньж йонгы.

Вьт вәржым, сир вәржым глобусышты тәрәштәрән анчалда. Кыды пәлтопышты сиржы шукурак ылэш, кок пәлтопкә анчалда, сирәлтыда.

Ушты-шокшы лимы дорц анчән мўланды вьлны махань вәрвлә ылыт (сәндәлык вәрвлә)

Мўланды вьлны кэчы соты цилә вәрэок иктөр туран ак вац. Ўлныш картыним анчалда. Кыдын турә кэчы соты туран вазэш, кыдын турә пишок пасән анча—кэләсыда.

Туран вацшы соты когоракын мўландым йрыктә, пасә сотыжи тынэок йрыктән ак кэрт. Кэчывалым нәлшәш—тураракын шалгышы кэчы йажон йрыктә, ирок тон вадэш кэчы чыдын шокшым пуа. Кэчын шокшыжы нгынамаат икток ылэш кыньәт, пасән вацмәшәш вәлә изирәкын вәрәштәш.

Мўландына когонжок экватыр вәрышты йрә, польусвлә лишныжы пишок чыдын йрә. Малы тэнә лиәш—шаналтыда.

Экватыргыц кок вәкылә кок „йалгорны“ йактә тәл нгынамаат акли—викок кәңыж шалга. Ти вәрым шокшы вәр „Тропик сәндәлык“ (тропический пояс) маныт. Экватыргыц кок польус токыла кәмы сәмынь, шокшәг со кәтыргән миә. Кэчы соты со пасәрәкын дә пасәрәкын вазал миә, сәдындон тәл вәрәмә со кўжәм миә, кәңыж мытыкәмәш. Тәнгәлә айыртәмынок кок польус йыргорнывлә йактә ик и кытмыч 4 вәрәмә лин миә: кәңыж кыты-

кэмэш, тэл кужэмэш, польусвлä докыла үштýжý сýнгэ-нок миä. „Тропиквлä“ дон „польус йýргорнывлä“ лоштыш вярýм „икпоратка шокшы вяр“ (умеренный пояс) маныт. Иктýтшýм—йытпэл моныр икпоратка шокшы вяр (северный умеренный пояс) маныт, вэсýжýм „кэчýвэл моныр икпоратка шокшы вяр“ (южный умеренный пояс) маныт.

Польус йýргорны гýц ымбакыла польус йýр үштý сändäлýк ылэш. Тэхэнь вярвлä кок польус йýр ылыт. Иктýтшý йытпэл үштý вяр, вэсýжý кэчýвэл үштý вяр лиэш.

Польус йýргорнывлä вýлнý нýгынаमत тэнэ лиэш: йытпэл пэлтопышты гýпь, кáнгýжýм ик сутка цáрнýдэ сотыгэчý шалга, вара польус лишкýлä кэчý со шукурак тä шукурак шýцтэок эртä, польус турэжок тэнэ воксэок шýцтэ пэл и сотэмдэрэн шалга. Тэнэ тытыштэок кэчý анча гýнбäг, сотыжы пасэн вазалэш, когон ýрýктэн ак кэрт, соикток тэл шалга.

Ти вэрэмáнок польяр йýргорны гýц тýнгáлýн кэчýвэл польус йáктэ вэсэм миä: кэчýвэл польус йýргоны вýлнý кэчý ик сутка шýцтэок эртäрä дä вара польус токылажы йытшы со кужэмáлт миä, лач кэчýвэл польус вýлнýжок цáрнýдэок пэл и нэрýк йыт шалга. Тэнэ кок польус турэ вашталтышла пэл и сотыгэчý, пэл и йыт икбýжáк-иктý паштэк лин миäт.

Пэл и йыт шалгымыжы годым польяр үштý вэрýштý тэлэт ахальиок когон костан лиэш.

Тэнэ кэчý соты вазалмаш гýц мýлэндý вýлнý цилäжок вýц лýмáн 3 йиш сändäлýк вярвлä лит. Ти сändäлýк вярвлáн пýсмáнвлáштýм тропик корнывлáдон дä польяр йýргорнывлáдон айырымла анчыктат. Лачокшы гýнб, үштý-шокшы вярвлáн пýсмáн укэ: кыштакэн шокшы вяржý тропиквлä гачат ванчэн кэä, кыштакэн тропик йáктэжáт ак шорак. Шокшы сändäлýкштýш кырыквлä вуйыштат кыды вэрэжý и дон лым киä.

Тэнэ лиэш кýнбäт, анцылнырак кэлэсýмý үштý-шокшы вярвлä мýлэндý вýлнý лачокок анчыктымы кыглашты ылыт.

ПÁШÁ ПУМЫ: Тьэтратьэштä кок пэлтопкэ ыдыралда. Вýлáнжý тропиквлэм, польяр корнывлэм, экваторым, мэридыан-

вләм ыштыда. Вара авасирвләмат (матъэриквләм), кыдын турэ лишайшылык ылыт-тышакэн формышты сэмбнь ыдырал анчыктыда.

Цилә тэгэ ыдырэн шындымбыкыда, сәндәлык вәр лымвләштым сирәлтыда.

Пэл-топвләән кого картышты кэләсымы вәрвләм кычәл анчыктыда.

Бішкымнан ылым вәрнәм, Маробластым дә Кырык мары районым мон ачыктыда. Махань сәндәлык вәрышты ыләнә,— кэләсыда, сирәлтыда, картышты авчыктымгыц пасна глобус вьлннь мон анчыктыда.

VI. Шокшы сәндәлыкышты.

Африкы стьәп мыч

Мәнмән сәндәлыкыштыш ик доктыр рэволюци йактәок эчә вәскит сәндәлыкышкы кән ылын. 1925 ин тышәц тропик вәр Африкышкы кәән. Тыштыш цәрвләм тышлән тымән пәләш тә нъэгьрвләм лицәш йори кәән ылын.

Ужмыжым, пәлән шомыжым, цилә сирән миән; вара кныгәәш пәцәтлыктән. Пақыла мә ты доктырын сирьмыжыгыц кыды — тидыжым изиш сирәлтән пуәнә. Африкыштыш шокшы вәрышты, ма кушкәш, махань звәрвлә ылат, махань природы ыләш, тыштәкәншы халык кыды статьян ыла — сәдывләм пәләш тидым сирьмы.

Африкы покшакыла.

Африкы покшал вәрышкыжок мьләм кәәш вәрәшты Африкы покшалныракок „Чад“ лымән кого йәр йога. Сәды кытла вәрышкы, Африкы сәндәлык покшакыла, кәәш шанәм. Сагаэм кәшәшлык эдәмвләдон иывәрәш хәдыр намалаш нъэгьрвләм тәрлән шындышнә, толмыштым вәлә вычән ыләнә. Тәвә нъэгьрвләәт тольэвы. Хәдырвләнәм кәрәл сэмбнь цымыралын пидын, йалштән шындыктышнә. Бндә иргодым ирокәш корнышкы вәлә ләктәш.

Иргодым ироккок эчә намалшывлән артьәл йәмдылалт шагалын. Артьәлшык (нъэгьрок) намалтыш йьдә эдәмвләм

шагалтэн миш. Мäät йäмдблэн шоктэннä. Караван видбшбй артьэльшбйк: „айа! айа!“ манын сбгббрäл колтыш. Нбэгббрвлä вуй вблкбштбй ик намалтышкбйц лүлтäl пиштэвбй, вара иктбй-вэсбй паштэк пачэлä-пачэлä корнышкы тäрвänэвбй.

Караванна кужы лбэндäläок корны мычкы шившылт шбйцмблä кэä. Тэвэ изиш лиät, пальмы шбйргбй лошкы пырэн кэшнä. Ирок эчэ кändäкш цäш вэлэ шон ылнэжбй,

40-шбй кар. Африкбй стьеп кач эртät.

шокшыжы — тырхаш акли, йылата. Күшнбй ик пбйл лаштыкат ак кай, лапатарак варвлäштбй вэлэ тбйтбйрэн бмблкävлä кайыкалат.

Йажорак корны бндэ пбйтбйш—йалгорныдон ашкэдбнä, йалгорныжы 50 сантимэтбйр кымдык лиэш: тэхән корнывлäm нбэгббрвлä такыртэн миät. Африкбй кымдыкэшок йбйрвäш тэхән йалгорнывлä улы; мәнмән ганьы караванвлä тэхән корнывлäm ташкат. Вэс стäтыан пуры корныжы тышты укэ:кок вэцбйн кужы шуды кушкын шагалын, кынамжы кок вэкбйлä нымамат ужаш акли. Кынам — тинäm амыж ганьы кого шуды стәнбäläок корным кок вэц äрэн шагалэш, кынам „мимозы“ тбйшкävлä кашар имбштбйдон выргэмэш ыдыралтыт пижбйт. Шоэн вэлэ пасна пушänбйвлä кайыкалат. Нбйнбм эртэн кээт, эчэ ыжар тангыжлаок шуды вär шужгэн шалга.

Корны кок вэкилә анжылтына. Антылопын вуйжы кайын ак колты вәл? — шаналтәнә. Шуды матмым анчылт кээт — аһьәт иктәмахань кого звэр шуды логыц кыдал эртә, манын вычәт. Нһимат ак кай. Тамахань изи кәк цуцавлә вәлэ тәрвәнән — тәрвәнән кээт, вәс вәрйшкы выргә чонгәштән эртәт. Изииш мардәж пуаләш, шуды вуйым тайбылтән эртә.

Вәр кымда, вольа. Кәчы күшкыракок кузән шо, литымәш пәлтә, мә пүжәлтмәшәш һьоц нөрән шыцнә. Бимыл викок укә. Йара эчә корнына лапаташкыла валаш тынгәльы — тамахань аһьыр мөндырнок агыл, — маныт. Амыж цуцавлә шырәракынок кайаш тынгәльэвы, йрән шыцшы куп пыш нәрйшкы пыраш тынгәльы. Тәвә корны вейнок кымда вейт лаксак кайәш.

Вейт кач шувыргә ванжышна. Пақылажы шудәт эчә кужырак, кәчы сотымат мүдән шындыш. Вәштарәшнә вәс караван толәш — цилән һьэгырвлә вәлэ. Анзылны караван видышы һьэгыр. Овэйан каваштым вейләнжы шыгалын, паштәкшы 80 эдәм нәрйк толыт, цилән слон пүвләм (кашар пүвләжым) намалыт. Кыды пүжым коктын моло намалыт. Караван тагышәц пиш мөндырц толәш вәкәт — һьэгырвләжәт изииш вәс статьяныраквлә ылыт.

Африкышты шуку хәдырвләм — слон пүвләм, резинылык каучукум, шөртныи пырцывләм моло тәнгәлә мөндыр вәрғыцок тангыж тыр халавләшкы намал лыктыт*). Сәдындон йалгорнывләжәт йырвәш ташкән шоктымы.

Сәндәлык тышты йажон шачман, халыкшы вәлэ чыды. Эртымынә вәрйшты пушангывлә чыды, кышты — тишты пыроцок пиш кого „баобаб“ пушангывлә кушкыт. Баобаб свәт вейлнәжәт иктынгыцәт кого пушангы ыләш.

Утла когон күкшок агыл, тидынгыц кушкырак пушангывлә молы вәрәәт ылыт. Бабоибаб ахальиок когон кыжгы ыләш — 30 мәтыр кыжгыцывлә моло ылыт. Укшыжок мәнмән доныш кого тум кыжгыц лиәш. Баобабын пәлэ-

*) Капитальиствлә һьэгырвләм һьэовляок ровотайыктат, пәләк — турәк лүкшымы тәрәш хәдырвләм чотә мөндыр вәрйшкы намалыктән лыктыктат. Вәрйшкок намал шоктымыкы, укә манмы гыц, изииш оксам кычыктән пуат. Цилә вәрә Африкышты капиталыиствлә салтак полкывләм урдат, тыхәлаок йнәшты ровотайән кынь, начальныквлә когон шит. Шыргы лошкы һьэгырвлә шылбит кынь, салтак полкывлә солаштымат йылатат, котшы эдәмвләжым лүл пуштын кодат.

дйшвләжй 10—12 см. кымдыкан ош мындыра ганы ылыт. Олмажы 35—40 см. кытан кого охырәц постол лиәш. — Йакшаргырак саралгы көргән, тонжы шйшкын шйндй-мләок ладак циц кушкын шйнзәш. Ньәгырвлә тонвләжым коштат, йангыштат. Комжы әтй вәрәш йарал. Токо шәр-лйш йлыштәшйжым кавшта вәрәш качкыт. Пушәнгы кәпшй худа, көргыштйжй муш постол ланзывлә дон пу ланзывлә вәлә. Муш постолжы гйц ньәгырвлә мәшәквләм коат, кол ломы вәвшвләм пидйт.

41-шй кар. Баобаб.

Корнышкы ләкмйкйнә 3 кәчйштй, кәчйвәл кыт-лашты когорак әнгыр тйрйшкй миән шона. Кәчй тыр-хыдымы йрйктәш тйнгәльй. Әнгыр тйрәш шәтьорым кә-рән шйндйшнә, сагажок намалтышвләнәм аралән пиш-тйктйшнә.

Тиштй ирок йәктә кәнәш линә. Кәчй шйцмйкй ыр-тышток ййт пйцкәмйшәлт кәш. Тропик сәндәлйкйштй вады йжәрә дон ирокшы соты валгы воскәок укә. Шйнгә-влә (кужынәрвлә) пйнгән ләктәвй, вйкйнә вазальәвй, кйән тырхашат акли, Лйпкәтә шокшы воздух пиш когон

лывыргэн кэш — выргэмнә моло йурышты ылынна маша нэт — вашт нөрэн шынзй. Шүләш йасы, когон пйцкәтә, онгым пйзйртә. Уштымыжлан пижәш пыроцок вәр ыләш.

Пэләк — турәк пиш каньысырын йыдым эртәрән шоктышым. Ирок тйрүк сотәмәлт кэш.

Ирок әнгйр тйрйшкй ләктйн анчышна. Тырын шынзйш вйт вёлнок вйт кұшкйлә пйрхәлт кузән кэш, изиш лимйкй шүндйк кань когә шим вуй вйт вйкй ләктйн шын-

42-шы кар. Бэгәмотвла.

зй. Тидй бэгәмот (гиппопотам) вуйжым вйт вйкй шу- ләлталәш лыктын шындыш. Пиш когә звәр ыләш, слонгыц вәлә изирәк, пиш шәлән, каваштыжат когон кйжгы. Ньә- гырвлә бэгәмот пайым пиш йаратат.

Вйт вәс тйр гыц ньызгә крокодйил ләктй. Ләктйн шоат, вйт тйрәшок вазы, когә ышмаражшым вәлә омәш- мйлә кәрәлтән — кәрәлтән колта.

Кәчймычкат тәнгә кий, ньимажымат ак тәрвәтй, ма- ныт. Лудйн колта гйнь, әль иктәмам, качкышым роалташ кәләш кйнь, ыртышток вйдышкй тйргәштә, вйт вәлә шәпнәлт кодәш.

Стьэпыштѣш Ылышывлӓ.

Кӓнӓлтӓлмыккѣ, эчэ пакыла тӓрвӓнѣшнӓ. Вӓр кукшэмӓш тӣнгӓльѣ. Тӓр вӓр стьэп кӓӓ; тидѣм „саванна“ маныт. Тропик сӓндӓлѣкѣштѣ ик и мычкы кок кӓнӓк йуран вӓрэмӓ толӓш. Ик вӓрэмӓжѣ апрӓльгѣц ийунь йактӓ шалга, вӓсѣжѣ октӓвѣрѣн тӣнгӓлӓшӓт и пѣтѣмӓшкок шоӓш. Мол вӓрэмӓнжѣ кукшы вӓрэмӓ шалга. Йуран вӓрэмӓн лач цилӓ кушкышыжок азнӓн кушкаш тӣнгӓлӓш. Аӓгѣрвлӓ, йӓрвлӓ тӓмын шӣнзѣйт, лапырак вӓрвлӓӓш вѣт нӓлѣн шӣндӓ.

43-шы кар. Африкѣ стьэпыштѣ

Тӣнӓм караванелӓ воксӓок ак каштӓп — корнывлӓ локтылалтыт, пӣтыргӓт. Эдӓмвлӓжӓт амашвлӓшкѣ вӓлӓ пырӓн шӣнзѣйт. Йӣрвӓш йур тытыштӓок лыузгӓ йурӓш. Пӣлгомжымат тӣнӓм лӓзгӓ пӣлвлӓ пӣцок мӓдӓн шӣндӓт, йӣрвӓш вѣт нӓлӓш, уштѣмыж эдӓмвлӓм йасыландара.

Йур вӓрэмӓ эргӓӓт, цилӓн пӓшӓшкѣ лӓктӓш талашат. Ыдӣрӓмӓшвлӓ мотиклӓш лӓктыт, пӓӓргѣвлӓ вольыкым кӓкшӣрӓк вӓрѣшкѣ кӣтӓш поктӓн лыктык. Йалгорнывлӓ мыч эчэ караванвлӓ кашташ тӣнгӓлӣт.

Африкѣ стьӓпыштѣ цилӓ йиш кушкышвлӓ улы. — Баобабылӓгѣц пасна эчэ пальмы пушӓнгѣ кушкӓш. Лывыргырак вӓрѣштѣжѣ лачок кӓлӓсэн мыштыдым кого шӣбергѣ кушкын шалга. Кукшырак вӓрѣштѣ кужы шуды кукшын шагалӓш.

Шуды лошты, шьргыштй шуку йиш звэрвлә сәрнмлтйт. Слонвлә, шур нэрән носорогвлә, буйволвлә (хир ышкалвлә), зэбырвлә, антылопывлә, жирафывлә кого шудым дә пушангы ёлыштәшвләм качкын каштыт. Тьштәкэнок кого кэк — страус кыргышталэш. Вьт тьрыштёжы махань кэквлә укә вәл!

Йыдым лүдыш ёлымәш толэш. Льэфвлә, лэопардывлә качкыш кычәл ләктйт, вьт йүәш вьт тьрышкы цилә звэрвлә погынат — ёшкә корныштыдон цуцан цуцан вьт тьрышкы ләктйт.

Корнышты кэмьнә годым антылопывләм ужаш ли. Мәнмән шардыгыцәт когорак ылыт. Шурышты тьнггыц винтйлә пьгырнәлт шьнзьн, пакылажы тьрләлт миәт, шайыкылала анчат. „Шушыртән аздарәт кьнь, эдәм вькы тьрок пырат“ маныт. Ала кәпән звэр кьтөвләмәт шуку гәнәк ужынна. Кынам - тинәм цуцан шалгышы пушангывлә лошкы ньэгьрвлә анжыкталыт ылы. Тьштй кукушы пушангывлә кайыт. Караван тьшкылә лишәмәш вәлэ тьнгәлэш, анчәт — „кукушы пушангывлә“ тәрвәнйләш тьнгәлыт, шьргы лошкыла шьлыт. Тиды жирафвлә пиш йойын каштыт ылын.

Кәмәштйнә ньэгьр ёлым солавләм пишок шоэн ужмыла. Икәнәк изи сола сагаок эртйшнә, солаштыжат 8. амаш вәлэ. Ик эдәмьмәт шьнә уж. Мә анзыцна кого караван эртән ылын. Хәдыр намалаш ньэвольа поктән кәмәш кыц ньэгьрвлә лүдынытәт, цилән, икты коттэок шьлыныт. Ти изи йонгышты кәнәлтәлнә, эчә пакыла тәрвәнйшнә.

Ньэгьр солашты.

Икәнәк анзылнына эдәм йал йуквлә шактән колтэвй; шуды кожгә шокташ тьнгәлы. Изиш лиәт, ваштарешнә ньэгьрвлә кыргыж ләктэвй, кидэшыштй йьвшвләм, пикшвләм цаклака шудыгыц плэтым „әрйквләм“ (ьшыквләм) кычән шьндәнйт. Тупэшыштй кужы какляка кьзьйвләм сәкәлтәнйт. Мә йьрнә погынән шагальэвй, вькьнә анчән шьндәнйт. Тамам цилән „полдыгә“ попаш тьнгәльэвй — шайыштыт вәт! Пәрэводчик мьләм кәлэсэн пуш: „Тәнгэчй вәлэ лач ти вәрйшток льэф кок ньэгьрым

качкын колтэн“ манэш. Ньэгырвлээт льэф кычаш тэвэ тэр-
вәнэн ләктынйт.

Ньэгырвлә ныл йалан тышман ваштарэш пиш когонок
кырэдәлйт. Хәдырышты вэлә укэ. Ти сәндәлбкым фран-
цуз капитальиствлә, буржуй правитьельствы нәлән, ньэ-
гырвләлән пичәл кычылташ ак шүдәп; сәдһндон ньэгырвлә
һшкә тошты готшы хәдырвләштһм кычылтыт.

Ик вәрә ик тапырын тәнэок льэф ньэгырвләм когон
зорайаш тһнгәлһн ылын. Нһмам һштәш! Ньэгырвлә фран-
цуз начальнык токы пичәл йадаш кәнһт. Тһдһжһ ик
пичәлһм дә таманьар патроным пуэн.

Ик әрнһәштһ ньэгырвлә эчә токышты толыт.

— Льэф эчә когоракын вэлә зорайаш тһнгәлһн,
маныт.

Вольыкымат, әдәмһмәт кыча. Ик пичәлдон нһмат һш-
тәш акли, эчә вәсһм пу! — манын йадыт.

— Укэ, ам пу! Кок тһлзһштһ льэф циләдәм качкын
пһтәрәәт, вара мһнһм өрһктәрәш пырахәдә, — манын
француз начальнык мыскылән кәләсэн пуэн.

Тэвә француз начальствәт кыцәлә ньэгырвләм анча — пи-
шотәшәт ак пиштһ.

Кәчһ шһцмәшәш ньэгырвлән изи солашкы миән шона.
Изигә — когогә цилә сола йәл халык ваштарәшнә ләктһн
шагалын. Лоштышты саслат, попат тә ош цһрәән әдәмһм
вик уштәлыт. Тә караван толмылан когон сусу линһт —
цилән кушталтымла тһргәлтән колтат, лапам шит, изи
һрвзәһвлә вуйгачышты моло сәрнәл вазыт, йәл лошкышты
какльаргән пырат.

Солашкок миән шагалнаат, ваштарәшнә солавуйлалтышы-
шты вәш лиәш ләктһ. Пһлһшһштһжһ кого сәргәвлә кәчәт
кидәшһжһ — йәләшһжһ той ваштыр онгывләм шуку чһн
шһндән — цоньргә шакта, ашкәдәш. Шүәшһжһ тамамат
сәкән шһндән.

Трупкам шһкштән токынала ашкәт миш. Тама лүгмһлә
кайәш.

— Малан вәл ош әдәм толын. Әдәмвләм нәләш, пә-
шәшкы — кһртнһн корны стройымашкы покташ толын?
Ош әдәм докы нәнгәмһ ньэгырвлә нһгынамаат мһнгәш
толтәлһт, пәшәшөк морайалт коләнһт.“ — Сәдһнгә вәкәт
сола вуйлалтышы шаналтыш.

Тыдын паштэк вэс ньэгйрвлә мälәннә тәгәм тәгә халә, лу мыным, ик цывбим намал кандэвй — костэнэц вәрэш пуат. Мбнбим француз начальныкэш пишгәнйт тә пурэм-дынэштй дама. Мбнь тыхәләок шым нәл, тәрэшйжй кйртньи пандывләм — вйц пандым кычыктән пушым. Ньэгйрвләлән кйртньи панды ньимагйцәт шэргй ылэш, нбнй сәдыгйц йбвшвләм, пикш мычашвләм йштәт.

Сола вуйлалтышы кйртньи пандывләм пишок сусун нәльбй, амалаш вәрйиш пуаш шүдбш. Кышкы пырәнә вара? Изи амашвләштй вәр мälәннә ак ситй. Мбләнэм пасна амашым

44-шы кор. Ньэгйр солашты.

ньэгйрвлә йштәш тынәльэвй. Кужы какляка кйзбйдон йдбйрәмәшвлә выртышток шудым роэн итырайән шуэвй, пүэргйвлә мәнгйвләм шагалтән миэвй.

Тэвә кок ньэгйр кого олым әшйкйи намал кандэвй, мәнгйвлә йбйр әшйкйи пичылә сәрәл шагалтэвй, мәнгйвлә тэрвән йалштән шбндэвй. Тэвә лэвәшбмәт 5 эдәм намал толыт; мәнгйвлә вуйэш кашар вуйан шльәпәлә чиктән шагалтэвй. Ты пәл цашышток амаш йәмдй ли. Көргйшкйжй пырән шынбйи — худа агыл. Качкыш йәмдйлбймәшкйи виәнәлт вазын киэм. Амаш көргйштәт тырхыдымы шокшы.

Мбләм йштйи амаш вәштарэшок ньэгйр амашвләжәт ылыта, солаштй мам йштәт, цилә кайэш. Ньэгйр йдбйрәмәшвлә „милъ“ пйрцбйи шуэрэш шырат. Мильжбй киндбй йиш шуды ылэш, 6 мәтыр күкшыцәш моло кушкәш.

Миль үдәш ньэгырвлә мүләндым мотикләт (шагавуяэт, нлугәт тйштй укә). Пспэйән шомыкы, кого охырәц ком әтйшкй пйрцйжым погат, олымжым кйзбйдон роен нәлйт. Пйрцйм кошталалытат, шуэрәш шырат, вара кого шәргиндйвләм күәштйт. Кынамжы тырыжмы пай дә кол йарелә нүнчйкшйм бйштәт, шәргиндым күәштйт. Мильым кәчәш икәнәк вәлә качкыт. Садым шьндәш тйштй пишок йөнән ылнәжй. Банан, ананас, апәльсин, пальмывләжй моло—цилән йажон кушкын кәрдыт.

Француз капитальист правитьельствы ньэгырвләм эдәм шотәш ак пиштй, вольык вәрәш ровотайыкта, сәндәлык-бйштй циләылшы пурыжым тәк лыктәш, бйшкә токыжы шывшта. Тангыж тйр гйц стьәпйшкылә вәрә-вәрә кйртньи корным стройат. Кйртньи корны стройаш ньэгырвләм постарән каштыт. Әрән нәлйтәт, нәнгәәт. Ровоташты литымәш худан анчат: качкышым прамой ак пукшәп, когон ровотапыктат, шит, йасы лимйкй воксәок ак лицәп.

Ик корны стройымашты 30 тйжәм ньэгыр колән пйтән. Ти корныжы күлән кәләш ылын вара? Француз капитальиствләлән пиш кәрәл лин.

Африкй сәндәлыккйц кофә, каучук, пальмы ү, слон пү дә шукуы эчә молы тавар кәә. Шывштән лыкташ шулдырак лижй манын, кйртньи корнывләм бйштйктәт. Ньэгырвләм тйжәмбйн пйтәрәт, бйшләнбйштй кого дохотым нәлйт.

Ньэгырвләлән тымәнәш моло шанашат укә. Нйным йориок пйцкәмбйшйштй урдат. Школывләәт, больницйвләәт ньэгыр халыклан ныгыштат укә. Хала постолвләштй изи школывлә ылыт, ньэгыр купәц йрвзәйвлә вәлә тйштй тымәнбйкәләт.

Пйцкәмбйш халыкым эчә бйшкә йозы (колдунвлә) когон алталат. Ньэгырвлә нйнымлән пиш бйньәнәт.

Ньэгырвлә бйшкәжй пиш вәсәлә эдәмвлә ылыт: мыраш, масакланаш, кушташ моло йаратат. Тәнгә иквәрәш погынән шьнзйтәт, иктй покшалан шагаләш, мырым бйшкә шанән лыктәш, молывләжй цилән наштәкшй мырән шьнзәт. Иктй йангыла, вәсй шагаләш. Эчә мырән шьнзәт.

Музыкыштат улы: тймбйр, 8 кблән гитары востол, эчә пиш нбйжгә йукан кужы пыч улы...

Ньэгырвлә йбйлә тымәнә кәрдыт; йәлбйн йбйлмбйдон лыдаш, сирәш моло пиш йбйлә тымәнә кәрдыт.

Труйыш ньэгыр халык, ирйкыштй бйла ылгэцй, ышым нэлнэжй. Кызйт тйдйм капиталыствэ пишок когон мыс-кылат, пйзыртат, кого йасышты урдат.

ПАША. Иктмахань шокшы сандалыквлэ гишан иори сирйм кныгавлэм лыдын анчыда. Тынэм вара нйнын бйлымашыштйм йа-жонок пэлэн шоктэн кэрдйнэ.

Инды сандалыкышты.

Инды сандалык тропик вэрйшты ылэш. Кэчывэл монгыржы кого стьэп, изиш кукшикарэк вэр ылэш. Ти стьэпбйм „Дэкан“ маныт. Кызйт ти вэрйм вашток кыралыт, магэлэш удат — шйндат.

Индуc сола, өрдбжгыц анчалмыкы, изи рошала вэлэ кайын колта. Индуc сола мангы, тамаринды дэ пальмы пушанбйвлэ лошты шйнзэлтэ. Пушангы логыц кловойалгы шбйкш кузымы дорц вэлэ солажымат пэлэш лиэш. Роша тйрышкй миэн шагалат кынбят, сола сола хэлэ эчэ аккай, пасна томавлэм вэлэ ужаш лиэш. Сола йбйр пичбй вэрэш пиш шбйрэн кактусвлэм, агавывлэм, эчэ имэн тйшкэвлэм куштэн шйндат. Тома сагашы шбйндым пичбйвлэм вольык пырымаш кбйц шйндат.

Индуc солашты иктөр акбйлэп: шукыжок нэзэр хрэсэньвлэ ылыт, изи пыйырка аңаштыдон пасна пэлэк — турэк бйлыкэлэш цацат; мүлэндбйдем батраквлэат шукын ылыт. Сола йбйдэ кукаквлэ, торговойвлэ труйыш халыкым кылэн бйлэт.

Бйшкэ капиталыствэ гыц пасна эчэ когоракын англичэн капиталыствэ труйыш индуc халыкым пйзыртат.

45 шй кар. Тамаринды пушангы кыцкэн укшыжы.

Индус хрэсәнъ кудывичыштѣ мангы аль тамаринды пушангы кушкыт. Мангы пушангын кыцкывләм прамой поспэйьдэок кырът, пэрѣц йарэлә санзалтат. Вара шолтым рис йарэ качкыт. Поспэйэн шошы кыцкыжым тыхә-ләокаат качкаш лиэш.

Индусвлә бананым нъигынамат тома йырок шындэа миат. Кудывичы кымдыкэш, кыш анчалат, — тышкәвлә, кужы шудывлә шанок кушкыт.

Пушангывлә мычкы лэвәш воктэн моло йыръвәш охырэц шуды, дыньы шуды, пырсавлә вѣдѣлалт кузат, кушкыт. Уланат шуку йиш кушкышым: шындым хәдырвләм, пэләдышвләм, йакшар пэрѣц шудым, мамык (ваткы) шудым, кок — кым рицинус тышкәм шындат. Ричинуст кыц касторкы үм ыштат, лъэкәрцы вәрэшәт кәә, качкашат йара.

Индус пөрт көргыштѣ йишән — йиш кыдәжвлә ылыт: шокшырак вэрәмән вэрандышты ылат, вэрандыжым, нъигынамат мәнгывлә мычан ыштат. Вэрандын ик вәлжым лош шөлмы бамбуктон цэцәнлә (сәтәнлә) плъэтэн шындат, сәдѣндон тышты мардәжат вашт кәә — йонатарак ләш. Уштырәк вэрәмән ылымы кыдәжшы пөрт көргыштѣ ылэш. Тидын гыц пасна эчә качкышым, хәдырым оптым кыдәж улы.

Кухням паснарак ыштат. Ул кыдәжвләшты вольыкым урдат. Эдәм ылым кыдәжвләшты сәдырәм шун йарэлә ышкал намозыдон шырэн шындат, сәдырәш нъигынамат олым ашыквләм шәрэн шындат. Пөрт көргыштѣ цәрә йала вэлә каштыт, йалэш чимым нъигынамат түүн кыдаш кодат.

Вуйыштым вэлә кэрәк кынамат лэвэт каштыт. Тышты цәрә вуйа кашташ ыньәнок агыл — индусвлән пөрт лэвәшыштѣ кышкывлә, скорпионвлә моло ылат, кынамжы кұшыц вуйышкок валэн вазыт.

Вольык урдымы кыдәжшы роктон төр ылэш. Эдәм ылымы вәржым 30 см. нәркыкым кұкшырәкым ыштат — йори тәнгә роком аралән оптат. Нэзэр индусын пөрт көргыштѣжы цилә пурлыкшы кого кравать тон шүндыкшы вэлә ылэш. Краватьым индусвлә тәнгә ыштат: кымда рамэш кокос муш кэрәм дон әргән, плъэтэн шындат, краватьым нѣл турэш (мәнгэш) пиштат, кровать вѣлән алам шәрэн пиштат. Вара сәмнә хәлә тышты амалат.

Рис пырцы опташ бамбук корзиным ёштат, кок вэцат ышкал намозы йарэлә шуным шырэн шындат. Тэхэнь лар ганьышты пырцыштым пэрэгэн урдат. Молы качкышым шун кувшинышты урдат. Рис авахам шуэрэш шырэн ирыктат. Пырцым китвәкшәц йагшытат.

„Дэкан“ стьэпышты рисым, шадангым, пшонам үдәт, кокос пальмы, банан, сакыр амыж (сахарный тростник),

46-шы кор. Индус солашты. Пөрт шайылы банан кушкәш.
Индус бананым кйрын толын.

каучук пушангы, опий макаы, мамык шуды (хлопок), эчә шукуы йиш кэрәл кушкыщвлә йажон кушкыт.

Эчә ик йиш кушкыш тышты кушкәш тидым „индыго тышкә“ маныт. Ти тышкәгыц иньдыго (синька) чиям лыктыт. Тышкән күкшыщшы 1 — 1½ мәтыр нәрәйк вәлә лиэш. Пәләдәш тынәлмәкыжы, төрок тынгыцок пычкын нәләйт, вачкыш ваштырла пидыт, вят лоткашкы пиштат, 10 цәшгышты вёгт шуаш тынәлэш, саралгы цырәән лин шынзэш. Вара ти вёдым изирак лоткавләшкы опталыт, бамбук пандыдоп 2—3 цәш нәрәйк лыгән шалгат. Лыгым сәм-

Ынь вѣт ыжаргэмаш тѣнгэлэш, вѣт вѣкѣ клоной шонг лăктăш тѣнгэлэш, вара пындашкыла вала. Тѣнгэ лимбѣкѣ вѣтшѣм кѣшкăл колтат. Лотка пындашэш индѣуго чийэт киэн кодэш. Чиам погат, ладэш пѣзѣртэн шѣндат, кош- тат. Тѣнгэлă „синька,“ чий лăктэш.

Индус сандăлѣкѣштѣ имньи, осол моло чѣдѣ; буйвол- влăм, мыгыльи тупан зѣбу ышкавлăм урдат, шарык, кѣсѣ пѣлă улы, саснам викок ак урдѣп.

Йыт лимбѣкѣ сола лишнок звѣр йуквлă шакташ тѣнгă- лѣт: **шакавлă** „сѣсѣрын“ саслаш тѣнгăлѣт, йѣдѣшѣвлă- лăок **гиѣнѣвлă** ваштыл — ваштыл колтат. Шѣргѣштѣ- стѣп мыч моло пантѣрѣвлă (тѣигр йиш) сăрнѣлѣт. Кого шѣр- гѣ лошты (Ганг рѣкă кок вѣлнѣ) тѣигрвлă, слонвлă ка- штыт, вѣдѣштѣ крокодѣилвлă ылăт, пушăнгѣвлă вуйышты овзѣянвлă цуцан - цуцан сăрнѣлѣт.

Тѣштѣ тэл укѣ. Игѣчѣвлă тѣхѣнѣвлă шалгат: ийуньгѣц сѣнтѣвѣр йактѣ топылоток йурвлă лужгѣ йурыт. Ти вѣ- рѣмăн цилă кушкышвлă ыжаргаш, кушкаш тѣнгăлѣт. Нойа- выр дон март ло вѣрѣмă йажогѣцăг йожо вѣрѣмă ылэш: ыжѣпэш шокшы, вѣт эчѣ ситă, кушкышвлă эчѣ ыжаргы- влăок шалгат. Ти вѣрѣмăн опий макым (лъѣкарѣылăн) дă молы кушкышвлăмăт ѣдăш вѣлѣ тѣнгăлѣт. Март тѣлзѣгѣц май йактѣ пишок кукшы игѣчѣ шалга: кѣчѣ когон панѣ- жэш, йур укѣ, шѣлăлтэн колтымлаок шокшы шалга. Ныр вѣлнѣ моло цилă выльѣн кѣă, ѣнгѣрвлă, коловѣцвлă пычын, кошкѣн кѣят. Ти вѣрѣмăн вѣдѣм кого пѣвѣлăгѣц нăлѣт — йори ыштѣм пѣвѣлăэш йуран игѣчѣн вѣт погынѣн ко- дэш. Сѣдѣ вѣдѣм нăлѣт.

Индѣи сандăлѣк йажо вѣр ылэш. Труйыш халыкын ылымăшѣжѣ вѣлѣ лѣлын ѣртѣрăлтѣм. Налогывлăм когон тѣлѣктат: хрѣсăнѣвлăлăн кынамжы налоги тѣлăш цилă по- гымы киндѣштат ак ситѣ. Тѣнăм сола кулаквлăгѣц оксам ѣрăт, вара курымэш кавалашкы пырѣн шѣнзѣт. Киндѣ (рис) шачтым ин труйышы индусвлă пиш йасын ылăт, тѣ- хѣнѣ вѣрѣмăн шуку халык шужѣн кола. Тѣнăм шужышы индусвлă солаштыгѣц кышкы — шон пăшă кѣчăл шăлăнăт: англѣчăн плантацивлăшкѣ кѣят, индус помѣшѣквлă докы тѣрѣш пырат, фабрик — заводвлăшкѣ пăшă кѣчăл кѣят.

Когон пѣзѣртэн урдымашэш индус халык шижэш, ин- дус прольѣтарвлă фабрик — заводвлăштѣ йакшар плаквлă-

дон тэрвэнэт. Кынам гынъат мэнмэнлөөк рэволюцим ёштэн шоктат!

ПАША: Каргышты Инды сэндалыкым кичал мода. Дэкан стьёпым анчыктыды. Махань сэндалык вэрйшты ылэш — палыда.

Сахары пустиньшты.

Африкын йытпэл тьйргьц мьндьйрнэт агыл — Сахары пустин тьйнэлалтэш. Йур укэат, рокшат тьйшты вашток кошкэн шьйнзын. Кукшы мардэжэт кукшы рокым тытыштымы пьртэ, вьйстэрэ.

Тэнгэлэ пиш шуку шудь и мычки кого мардэжвлэеш пустин вьйвлэжь тырыжалт шьйнзын. Тыгыды шун пыракшы тагыш вьйсэн кэн. Ирэ цаштыра ошма вэлэ кымда пустин покшалан шакталт кодын. Цошткэ мырэн, вьйргьц вьйрйшкь пуалтэмвлэлэ мардэжэш вьйсэлт каштэш.

Вэрэн - вьйрйшты, Сахары покшалныракок, когорак кырыквлэат, кьэран вьйрвлэат ылыт. Кок йиш пустин кымдыкэшок ик кого йасы улы — вьйт укэ, тагыж лишньйрэкэт йур чьйдын йурэш. Ти чьйды вьйтшат кошкэн кэа, рок пьндашныла йанжын вала, рок пьндаштыш лаксаквлэшкь погына.

Рок пьндаштыш тьйбьл мычки ти вьйдэт кыды вьрэжь вьйтсыкзэлэ вьйкьйрэккок лэктэш. Тэхэнь лывыргь вьрэш тьйнэм бьйбьжмьлөөк цилэ бьйбьж кушкэш — вьйт лывыргэт бьйымашьим пуа. Кынамжы рок кьргьштыш вьйт важ йактэ пыролэн чьчят. Тьйшэц вара вьйт пьрхьмлөөк куза. Тэнэ Сахары мыч шуку вьрэвьйдым пыролэн лыктыныт.

Вьйт лывыргэш пальмы шьйргь кушкын шагалэш, шуды лэктэш. Звьйрвлэ, эдэмвлэ сэдьшкь пьйзьйргэт. Тэнгэлэ, ошма пустин покшалныш остроквлэлөөк ьжар оты кушкэш. Тэхэнь вьйрвлэм „оазис“ маньт.

Ти картыньштьйна „Габэс“ льймэн кого оазис анчыктымы. Оазис йьржь ииш кымда пустин кия. Корнывлэжэт вьрбьлуд кашмы корнывлэ вэлэ — бьйшкэтьин агыл, каравандон вэлэ кашташ лиэт.

Йьйр ошмам анчалатат, оазисьжь лачокок пиш вэсэлэ, ьжар отылаок кайын колта. Канавэвлэ мыч йьйржь вьйт йогалтэн эртэ. Кого шьйргьлөөк финьик пальмывлэ куш-

кыт. Шыргы лошты, йонгырак вярвләштй виноград сaдывлә, нырвлә, шындым пичывлә улы, смоква пушәнгывлә дә эчә молы йиш пәлэтшы пушәнгывлә садылаок кушкыт. Нырвлә йыр, шындым пичы йыр пичы вәрәш имән кактус тышкәвләм куштән шагалтәнйт.

47-шы Кар. Кого оазис көргыштй

Виноград тышкәжы, эчә молы вьдылалтшы шудывләжы, пичы сага пөртвлә йыр, пальмывлә мычкы моло йырвәш кәчәлт кушкыт. Шыргы лошты кәквлә йшкә сәмьнышты мыралтән ыргә чонгәштйлыт. Оазисышты йадан кышкывләят улы, финьик пальмы каргыжышты скорпионвлә, йадан әнгырәмшывлә ылыт. Тьдйндон пәрәгәлын кашмыла.

Оазисын лач кого пурлыкшы финьик пальмы ыләш. Вьт лывыргәш сәк анзыцок ти пальмы кушкәш, тьдйн сага вара молы пушәнгывләят кушкын кәрдыт. Пальмы шыргыжы вьт лывыргым ймьйлтә, кошкымашкыц пәрәгә. Оазисышты йлышы арабвлә финьик пальмы гишән „вуйжы

тылышты лижы, йалжы ушты вѣдѣштѣ шалгыжы — манын попат. Сѣдѣндон пальмы рошашкы вѣдѣм йори канававлă мычкы колтат, канаважымат пальмы тѣн йѣрок капайѣн шѣндѣт; вѣйтшѣ пушѣнгѣ йѣрок йогалтѣн эртѣ.

Финьик пальмым хана укштон куштат; лывыргы вѣрѣшкѣ укшым шыралыт, вѣдѣм кѣшкѣт, вара тѣдѣ важым колта, 4—5 иштѣ кѣцкѣм ѣштѣ, 11 иѣш йаралынок кушкын шоѣш. Годышты ик пушѣнгѣ 40 килограмм нѣрѣкѣм, эчѣ утларакат кѣцкѣм пуа. Тѣнгѣлѣ и йѣдѣок кѣцкѣм 100 и утларак ѣштѣн ѣлѣ.

Апрѣль тѣлзѣн финьик пальмы пиш косирѣн пѣлѣт шѣнзѣш, вара кѣцкѣжѣ кого арлыкын кѣчѣлт шѣнзѣш — погаш вѣлѣ. Финьик пальмы кок йиш улы: иктѣжѣ кушкы кѣцкѣм ѣштѣ. Вѣс йиш пальмын кѣцкѣжѣ кѣргѣ вѣдѣн лиѣш. Кѣцкѣ вѣйтшѣ мѣ ганьы ныгыды лиѣш, пиш тотлы. Ёлѣкшѣнѣкѣт качкыт, занасѣшѣт коштат. Запаслан пушѣнгѣ вуйѣшѣжок коштат: финьик кѣцкѣ пушѣнгѣ вуйышты кѣѣмѣшѣшѣжок айарѣш кошкѣн шѣнзѣш, вара 3—4 и нѣрѣ киктѣш лиѣш — нѣмат ак локтылалт.

Арабвлѣ коштым финьикѣм киндѣ вѣрѣш качкыт. Качкашышты эчѣ киндѣм ѣдѣт, вѣрблѣутвлѣм, эчѣ тыгыды вольыкым урдат.

Цилѣ Сахарыжок француз государствын колоньы ѣлѣш. Кѣзѣт тѣхѣн ѣажо оазисвлѣштѣ француз капиталыствлѣ вуйлалтыл ѣлѣт, финьик пальмывлѣжѣмѣт ѣшкѣ кидѣшкѣштѣ нѣлѣнѣт — арабвлѣлѣн нѣмат котѣ. Коштым финьикѣм Францишкѣ моло шуку лыктыт, оазис кѣц тангыж тѣр йактѣ вѣрблѣутвлѣдон шывштат, когорак оазисвлѣшкѣжѣ кымда араван автомобильвлѣдон кыдалыштыт.

Тѣхѣн вѣрвлѣшкѣт капиталыст кит вѣктѣлт шоѣш.

Пѣрвирѣкшѣ (француз капиталыствлѣ йактѣжѣ) пайанырак арабвлѣ йѣл кит пѣшѣдон ѣлѣнѣт, кѣзѣт француз буржуйвлѣ шыкланѣн толыт, трукышы арабвлѣм эчѣ когон ровотайыктат.

Ошма пустин гач.

Оазискѣц караванна лѣктѣ. Оазис лишнѣ лывыргы пышѣш цаклака шудывлѣ кушкыкалат, варажы ирсѣ цѣрѣ

ошма вэлэ кээ. Йырвәш анчал колтэт — ошма, ошма! .
Тангыж коэләок йошталт шынзын, анчашат кәнһьсьыр.

Кэчй айар тырхыдымаш йылата. Вуйнам кого савыцтон
пйтырэн шындәннә гынһят, эчэ вьләнжй мэтйр кымдык
шльәпәм чиәннә гынһят, кэчй шокшэт вуй вимйшкок
витймлә чучэш, пиш когон шокшы.

Вады лимәш тәнгә кәшнә, лапата вәрәш, кошкыш коло-
вэц сага амалаш вазална. Коловэц сагашы лаксакышты
торфы тйшкәвләм кйрйлдәлйн тылым олтән шындышнә.

48-шй кар. Ошма пусти г гач.

Вьльән шйцшй шуды лаштыквләм погыкалаш вәрблут-
вләм колтышна. Ик выртышток кйрйн пйтарэвй. Кофэм
шолталтышнаат, ик цәшкәгйц йун колтышнә, вара амалаш
вацна. Цилән выртышток амалән кэвй.

Мынь пүлә вэрәмә анчән кишым. Тылзй сотан йы-
дэт Сахарышты утлаок цэвэрйн кайэш: пылгомжы пиш
ирэ, шйдырвлә цолгә йылат, мә донна сотышты викок
ак матэп. Ошмаш кловой соты валгалт шынзэш — анчымэт
вэлэ шоэш.

Мәнмән караванна кэчй лүлтмәшкок корнышкы ләктй.
Шукат шйнә кэ, кэчй лач шйрәтйм шортн й тыллаок
цолт анчал шындыш. Кузымжы сэмбнь лач тйл вәрләок

ЫрЫктәш тҥнәльы. Ошма вҥлән шагалашат акли, вәрб-
льўт йал вэлә тырхән кәрдәш. Кышты — тиштҥи кишҥи
кўмаклакавлә Ышкәдурәшҥишток Ырән-Ырән пыдәштәш тҥ-
нәльыт. Лач, пиш когонок шокшы Ышкәлә!

Караванна тәк ольән кәә; вәрбльўтвлә мыгыльгә аш-
кәдҥит, ош выргәмән эдәмвләжҥи Ымҥылкәлә кайыт. Вәрб-
льўт шўштҥишҥи йҥнҥыл йуквлә кышак-тишәк шактыкалат.
Ырән шҥишҥи ошма йук цоштырткә шакта.

Кәчҥивәлҥишҥи гҥнҥ камака тыл ганьок шокшы,
66° йактә шоәш. Кәчҥивәл шомашәш горизонтышты йак-
шар валган кловой шҥкш нәлҥи шҥндә. Тҥнам кәчҥижәт
прамой ак пәлдҥирыны — соталгырак вәр дорц вэлә пәләш
лиәш...

Кәчҥивәл вәрәмә пустинҥиштҥи лач пиш йасы вәрәмәжок
ыләш. Сәдҥиндон пустинҥиштҥи караванвлә тәнгә кәәт: ирок
3—4 цәшҥи тәрвәнәт, 9—10 цәш йактә кәәт. Кәчҥивәл
кытлаштышы кого шокшы годем вәрбльўтвләәт кән ак
кәртәп, кәмҥи сәмҥинок вазыт. Нҥнҥи сага эдәмвләжәт
шаторым кәрән вазыт, шатор ймҥилҥиштәт шокшәш
әптҥиргҥмлә 4—6 цәшкҥиш эчә иктә кок — кым цәш нәрҥк
кәәт. Вара йытвашәш эчә амалаш вазыт.

Мәәт тәнгәок кәнә. Амалаш шагалмыкы, вәрбльўтвлә
вҥләц хәдҥириләм йәстәрән шуәнә, Ышкҥишҥиштҥи йәрәш
колталтәнә. Иктәма шуды постол улыгҥиш, качкылдалыт.
Мәжҥи кукшы финҥикҥиш, коштым пайым качкылдалына.
Коловәц укә гҥнҥ, кавашты мәшәкәш нәлмҥи вҥдҥиш поды-
лалына. Кәнәлтәш вазат, кәпәт цожгә вэлә чучәш, йылым-
лаок йыла: пиш кого шокшәш, кукшы воздухәш каваш-
тәт кошкән пуал шҥнзәш, тҥириш кавашы шәлҥиш
шҥнзәш.

3-шы кәчәш оазискҥиш ләкмҥишҥишә, ирокок эчә горизонт
тама йонгата агыл ылы. Мә тәрвәнҥишнә... Кәчҥивәл кытла-
шты шатор ймҥилҥиштҥи пҥзҥиргән вазынна ылы. Тҥирук
тәлфон ваштыр мырымы йукла лишнҥишәок тҥагыран
шактыән колтыш. Мҥнҥ лүдҥиш колтышым вәк. Караван
виктәрҥишҥи араб Ибн Салах:

„Колат вара, кыцә ошмаәт мыраш тҥнәльы? “манын
мҥнҥгҥишәм йады. „Тидҥиш пурәш агыл: ошма мыра, мардә-
жҥиш мужәдәш, мардәж сагажы колымашат толәш“ манәш.

„Кышәц ти йукшы ләктәш?“

Тиды ошма пырцывля ара ара-хала вэргыц вэрышкы мар-
дэжэш цужгэн вьсэлтыт. Кукшы воздухыштэт ошма йук
мындьыркы йангыран вилэш.

Шатьоргыц кыргыж лэктым, йыр анчылтам — нымамат
шым цаклы. Йукшат тынамок тырлэн кэш. Брэн шыцшы
воздухышты тама лудыш толмыла шижалты. Ошма пуал-
тэм нэркэ вьсэлтэш тынгальы. Мол вэрэят ошма пырак
выжгэ изи шыкшля тарваныш. Горизонт пыцкэтэем кэш,
ик выртышток ошма йож тарваныш. Кэчын аражат йак-
шаргэн шынызы, шулышым нэлын-нэлын колта, вэрблуть-
влэят, мажэт колаш вэлэ.

Тама мугьирэн — ружгэн толэш. Тиды „самум“ мардэж
толэш, пиш кого лудышым канда... Ружгым йукшым аныят
тамадон торэштарымля! Кого штурма годым кого шыргы-
шты мугьырымы гыцят лудыш ылэш.

Цилэн караван хала вэрблутьвлэ сага выргэм лоэш пыр-
далт вацна, пылыш ыражвлэм парнядон птырэн шындыш-
на. Шэлын кэш шум шиэш, воздух ак ситы, ышма коргы
кошкэн шынызы, йылмыжэт ыштырэш лаштык кань кош-
кэн кэш.

Эчэ иктэ цаш утларак самум шалгэн ылгэцы, колэмок
ылызы вэкат.

Йара эчэ кок цаш нэрык вэлэ ружгыш. Вара эчэ мынгэ-
шок ошма тырлэн шынызы, кэчат анжал колтыш. Кынамжы
самум тэнэок куштылгын ак эрты. Кынам пэлгэчы, кэчы-
гыт моло шалгэн шында. Караванвлэ тынам ошма лывалэн
мудылт колат.

Вэс оазис йактэ шомэшкына, ик араб эчэ шынызыш
страусым мындьыркоц ужын колтыш. Страус манмам лиш-
кыжы ыш пырты, вэржыгыц тарванышат, кыргыж шылызы.
Шынызым вэрыштыжы изи лаксакышты кок мыным мона,
йажо мынывлэ, токо вэлэ мынзэн ылын тама.

Пакылажы нымахань звэрвлэмат ужаш ыш ли. Пустин-
ышты звэрвлэ шука агыл, кушкышат лывыргырак вэры-
шты вэлэ улы. Пустин покшалныжок ышкэ турэш лэксшы
оазисвлэ шоэн вэлэ ылыт. Кызыт оазисвлэм эдем ышкэок
ышта: Вьдым пыролэн лыктыт та пындаш вьдэт вара куш-
кыла ышкэок лэктэш. Тэхэнь вэрэш вара пальмывлэм
шындэт, оазис лиэш. Вэрблуть караван вэрэш автомобиль-
влэдон кашташ лиэш. Кызыт сахары вашток автомобиль-

вләдон каштыт — ошма пуалтәм мычкы кәшйи автомобиль-вләм шанән лыктыныт.

Цилә сьнгән шокташ лиэш, труйыш арабвләләнәт шык капиталыствләм вәлә сьнгән шокташ кәлэш.

VII. Үштй сәндәлйкйштй.

Лопар халык лошты.

Ош таңыжгйц ымбалнырак, Мурманск хала доныла лопар халык йлә.

Нйнйн йлймәшйштйм пәлән шокташ манын, токышты Мурманск халагйц ләктын мишйм. Лопар йлйм вәрйшкй тәнгә миән шом.

Йытпәл польәр таңыж тйр мычкы кол кычышывлә (колхоз) солавлә шйнзән миәт. Кол кычышывлә тйштй кәнгйжйм йләт, колым кычат. Тәлймжй лач Мурманск хала донырак вәлә таңыжшы ак кйлмй.

Кол кычышывләлән кәрәл хәдйрвләм, качкышым моло кооператыв йшкә пышыжыдон шывштән миә. Нйнйн сага мйнь кәшйм.

Кол кычышывлә таңыж тйрйштйрәк вәлә йләт, таңыж тйргйц сир покшакыла ак ләкәп. Мытык кәнгйж вәрәмән кол кычышывлә йшкә пәшәштйм талашән йштәт. Ик тапырын тйштй кәчйжәт ак йам, йытшат сотыгәчй ганьок шалга. Кол кычаш пыроцок йажо вәрәмә шалга.

Таңыж тйр мычкы андак кұ кырыквлә кәт, варажы вашток лап вәр — тундра кәә. Ошалгы рәгән вәлә нәлйн шйндән — пучы качкыш „йәгәль“ рәгән кушкәш. Ныр вәр тйштй укә, киндй ак шач. Шудат ак шач.

Тйштәкәнжй, тундыр воктән вашток лопар халык вәлә сәрнйләш. Нйнй тундырым пиш йажон пәләт, курымышток тйштй йләт.

Мурманск халагйц ләкмйкйнә, таңыж вйлнй кого мардәж тәрвәнән шйнзй. Кым сутка утларак вйт вйлнй „куштән“ шйндйшнә. Тьәрибәркй лймән солашкы ик сутка вәрәш 4-шй суткаеш ижй миән шонна. Пиш когон йаңыләннә, монгырна карштән шйнзй.

Тъэрибэркыгыц мьндьбрнэт агыл лопарвлä ылат. Вэс кэчын мьнь лопар ылымашым лымьн анчаш лäктым, тундыр мычкы сагашты каштым, цилä ужым, пälэн шом.

Лопарвлä пöртышты ак ылэп. Тэл вэрэмән пьцкätä изимицäвлäшты ылат. Кэрэк кынам анчал, изимицä дурэ, күшыл ыражгыц шыкш выжгэ лäктын миä. Изимицäшты ик-кок сэмнйä моло ылат. Изимицä покшалан тылым олтэн шьн-

49-шы кар. Колхозвлän парьсан пыш.

дät, тыл йьр шарьмы пучы каваштывлä вьлнй цилän погы- нэн шьнзйт. Тыл тырышток качкыт, амалат, пашам ыш- тат моло. Вьлвäl выргэмэт, йалэш чийшэт, каньжым амаш лэвашьжым, качкышыжым моло цилä пучы пуа.

Аньät тамазар шуку тыжэн и готшэн пучы кьтöвлä тундырышты каштыт. Пьтари ньнй йарäок, хозадэок каш- тыныт. Вара ылым сэмьнй ньнй лопар халык кидэш тым- дэн шоктэн.

Пучывлä эдем ылым вьргыц öрдьжыштырэк каштыт.

Тыгыды куги ылыштäшвлäm, йагэль рэгэньым качкын сярнйлыт. Пучы кьтöвлäштым шälәнэн кэмаш кьц вэлэ лопарвлä анчат. Кьтö сага пасна эдэмвлä пивладон оролэн каштыт.

Пучыжы пигыц шеклänä, пидон арэн вэлэ пучым кычаш лиэш. Лопарын пижы ышкэ сэмьнжы ылэш — лаштыра

мижән изи пи, пиш пёсы пи, пучы кйтөм ыртэшат сён-
зэжыгыц ак колты.

Иктэмахань турнарак пучы тундырышкыла кыдалэш
кынь, пиат паштэкшы кыдалэш. Пучылан шылэш ирыкым
ак пу, мынэшок кйтөшкы поктэн канда. Пивләдэ лопар
нымамаат ёштэн ак кэрт. Сэдьндон вэт лопарвлэ пивләш-
тым пишок йаратэн урдат, Качкышым нынблэн йориок
шолтэн пукшат.

Пучы кйтөвлэм ныгынамаат цэротын оролат. Чайны-
кым, спичкам, качкышым кйтөзёвлэ нэлытат, кйтө паштэк
кэат. Пучы кйтөэт, йагэлыэн вэрыш шоэшат, качкаш шэ-
лэнэн кэа. Тынэм кйтөзёвлэ шынзын канэлтат. Кйтө тэнэ
вэрыш мыч каштэш-каштэшат, тырүк кйтө халэ вэржыгыц
тэрванэн кэа, вуйсэрэ колтыкташ тынгэлэш. Кйтөзёвлэат
пучывлэ паштэк кыргыжыт — вэрэш поктэн, күэр логыц,
куп кач мырыктат. Вуйсэрэ кыдал шэлэнэн кэшы пучы
кйтөэтым пивләок цымёрэн толыт.

Тундырышты пучы корнывлэ вэлэ улы. Лопарвлэжы
гынь корныдэок цилэ вэрым пэлэт. — кырыквлэм, купвлэм,
йэрвлэм анчэн кэат. Тундыр сандэлык лач ёлыдым вэр
ганьок ылэш, тэлэт-кэнгыжэт лопар халык вэлэ мынэш-
аньэш тундыр гач со эртэ. Курым тэнэ каштын, лопарвлэ
ёшкэ ёлым вэрыштым пишок йажон тышлэн шоктэнёт.
Махань колым кычымла, кышак амалаш шагалмыла, кыды
вэрэ йагэль рэгэнь шуқырак кушкэш — пиш йажон пэлэт.

Тундыр воктэн кашташ каньыл агыл. Мүлэндэжэт ро-
кан агыл, куп ылэш, күкшырэк вэрыштыжы күэр ара
вэлэ. Тэхэнь вэрышты кйтөзёвлэ йыдэт-кэчэт, ик пёр-
цыкэт амалыдэок, кйтө паштэк кок-кым сутка нэрык кыр-
гыштал шындат. Вара ныным вашталташ вэсывлэ толыт.

Молы лопарвлэжы ти вэрэмэн тагыж тырышты колым
кычэн ёлат, тэлэшышты качкышым йамдылат. Кэнгыж пё-
тымэшэш лопарвлэ тагыж тыргыц эчэ тундыр покшакыла,
йэрвлэ тырышкырэк, шыргы сагашы вэрышкыла кэат. Тэл
толмашэш тэлгач ёлым вэрышкышты миэн шот.

Шокшэмдэн колтымыкы, шошым вэрэмэ лимыкы, эчэ
цилэн тундыршкы лактыт, кэнгыж вэрэмэн тагыж тырышты,
йонгата вэрышты эртэрэт.

Тундыр мыкы кэнгыжымат тирён вэлэ кашташ лиэш.
Вэргыц вэрышкы тэрваным годым, пучывлэм вашталтышла

кыцкят. Тиреш пучывлэм кыцкэн пишок пысын кээш акли.

5—10 киломэтыр нэрыкым эрталалыт, пучывлэм туарэн колтат, амашвлэм пучы каваштыдон лэвэдэл шындат, пучы кытөвлаштым ик вэрышты кок-кым кэчы, арнаа моло, эчэ утларакат кыталалыт. Вара эчэ тэрванат, вэс вэрэ тэнгэлаок шагалыт. Тэнгэ пучы пукшэн тагыж тырыш-кок шот.

Тундырышты вэргыц вэрышкы йыдым вэлэ кээт, сотыгэчын канат. Малан тэнгэ? Сотыгэчын кужынэр (тынэ) пыроцк когон өрыктэра. Тышты вэт кужынэржы кэлэсэн мыштыдымы шуку. Амаш кыц лэктылдалат вэлэ, тупэт моло выртышток кыр гань лин шынзэш, шынгавлэ пынзын шынзыт. Топылоток лывшэн ат шалгы гынь, лачокок пуштыт вэкат. Тыл тырышты вэлэ ытлаш лиэш.

Пучывлээт сотыгэчын амашвлэ докы пызыргат. Нынылан йори шыкшым ыштат. Тиды ырвэзэвлэн паша-ныны шыкш ышташ пиш йаратат. Рэгэным погэн шындат, кукшы йагэлыым пишталалыт, тылым пижыктат. Йагэльжы кыра-синлаок — „вушт“ вэлэ шакта — пижын кээ, йажон йыла. тыдын вэлан шапырак рэгэным оптат, пандат. Рэгэнь шыкш когон кымдан шарла, шыкш лошты пучывлэ изиш шынгагыц ытлат.

Тэнгэ шалгымашты лопарвлэ пучывлаштым анчат. Когоракынок шушыргышы йалан пучывлэм, пырэзэвлэм шышкылыт. Пайжым шолтэн качкыт, пивлэлан шолтэн пукшат. Каваштывлэжым ыштат, выргэмлэн йарыктат, акэл гынь, тэл йактэ урдат, вара Госторг лапкашкы хэдэрлэ пуат. Тагыж тырышты, йонгата вэрышты кангыжгач ылэн шындатат, пучывлашты звэр ганьырак лит. Мынгэш кээш тынгалмыкы, пучывлэм кидыш кычаш куштылгок агыл. Иктын-иктын кычаш вэрэштэш. Лопарвлэ тынам кужы кэрэмвлэм нэлыт, кытө докы кээт, цаткыдырак ушкужвлэм анчэн сэрнылыт. Тэнгэ лишкыракок миэн шотат, шөргыш вуйан кэрэмым пучы вуйышкы шуэн колтат. Хирнэн шыцшы пучывлэ кэрэм шумашэшок шалэнэн кээт. Кычым пучывлэ вэлэ шалгэн кодыт.

Кэрэм онгэш попазышы пучыжым лопар пурын, сэмэлэн үжэш ылнэжы, йарашты каштын шындышы пучы вэрыжыгыц ак тэрваны. Тынам лопар пижым вэлэ сыгыралэш.

Пиэт пучы шайыкы кыдал толэш, тйрүк опталтэн колта. Вара пучы йыр оптэн сэрнә. Пучы шәкләнән, өрйн колта, эдем паштэк пиш бнэжы кэ гыньят, ик ашкылын-кок ашкылын тәрвәнә. Кынамжы эчэ кэа-кэа дә йори тур-нән, вианәлт вазэш. Эчэят пидон вэлэ тәрвәтәш лиэш.

Мә урдымына ышкал дә имньи волькэт агыл, ирбкбм йаратышы звэр ылэш. Тәнгәлә ушкүжвләм кычән кандат, тирэшышты кыцкән шындәт.

Варгыцышты тәрвәнәт, тундыр мычкы эчэ мынгәш кэят. Когораквлә тир сага пучывләм виктәрән ашкәдыт, кыргы-жыт. Тирэш хәдырвләм оптэн шындәт, шокшы мижән выргәм ләэш изи ырвэзбвләм пырден шындәт. Ашкэт

50-шы кар. Лопарвлә пучывләдон каштыт.

керттбмы, шонгыраквләмәт тирэш нәнгәят. Пучы кытөм шо-шымшыла пукшән оролән кэят. Йуж — варә шагалыт, канәлт-алыт. Пучывләм вашталтышла кыцкәт.

Тәнгә ольән кызгә кэят, лым вацмы анзыц тәлгач йлбм вәрйшкышты миән шот. Кангыжгач кашттым вәрйштәт йагәль йажон кушкын шагалэш. Тыкәлтымб рэгәнъдым вара тәлгач пучывлә лым лывэц йалдон ыдырән качкын каштыт. Пучы кытөм пирывлә тәлымәт бнжышт зорайәп манын, оролән кашмыла. Тәнгәләок цэротын каштыт, пучывләм вэлэ кыцкән шындәт, анчән (оролән) кыдалыштыт. Тундырыштыш звэрвләм — ырвыжвләм (пәсэц) кычат. Кангыжгач погымы каваштывләм (пучыным, тьюльәнбм моло) Госторг лапкашкы выжалат, тйшты бшлән кэрәл хәдыр-вләм нәлбт.

Кызыт бндә лопарвлә шукын Хибин кырык пәшәшкы ровотайаш толыт. Тйшты пиш кэрәл кум („апатыйт“ ман-мым) моныт. Ти кум кырык кыц пыдыртән лыктыт, тыгы-

дэмдэт, кэрэл хэдйрвлэшкы сэртэт. Тыштё кого завогвлэ стройэн шбндымы, кыртны корны тышкы колтымы. Пэрви „Имандра“ йэр йыр лопар халык вэлэ ёлэн каштын. Кызыт тыдын турэ кого соцхала стройэн шбндымы, пиш шуку ровочий пашам ёштэн ёлэ.

Лопар халык лоштат кызыт пучы урдым колхозвлэ лит. Пэрви пайан лопарвлэ доны кытэн кашшы тэрзы лопарвлэ, нэзэрвлэ, икпораткавлэят, пучывлэштём ик кытёшкы погат, иквэрэш кытэн каштыт. Утырак эдэмвлэжым кол ломы промыслывлэшкы, Хибин завогвлэшкы колтат.

51-шй кар. Ньэньэцвлэ (самойэтвлэ)

Совет власть лимё готшэн лопар халыкын ёлёмаш когон йонгатаёмын. Кызыт тыштё школьвлэм, больницывлэм ёштэт, пучы лицым вэрвлэм лыктыт. Ёрвэзы эдэмвлэм когорак школьвлэшкы тымдаш колтат, ёшкэ спэциальиствлэм йамдылат. Культур сэмэн ёлёмаш, социализм паша тундрыштат кэа.

Тэнэ йытпэл тагыж тыр мычкы ёлышы молы халыквлэят — ньэньэцёвлэ (самойэтвлэ), Сибирь тундрышты ёлышы эвэнькёвлэ (тунгусвлэ), чукчывлэ моло — циланок тошты пёзырнёйк ёлёмашым кодэн, Лэнын анчыктым корныдон социализмёшкы кэят.

Кыцэ молы халыквлэжы ёлат — ёшкэок йори кныгавлэгыц лыдын палыдэ. Ньэньэцёвлэ лопар ганьыракок тундыр мычкы курымыштым пучывлэм урдэн ёлэн ёт.

VIII. Шокшырак сәндәлбкбштб.

Китәй солашты.

Китәй халык кым пайышты кок пайжок мўландб пәшәм бштән блә — сола хозәйствам видә.

Покшал Китәйбм анжалшаш кбнь, пишок нәзәрбн бләт. Цилә Китәй кымдыкәшок труйыш халыклан бләш йасы, покшал Китәйбштбжб гбнь утлаок йасын бләт.

Пөртбм цилә пуным вәлә бштәт, эчә бамбук цәцән (сәтән) постолвләм ныл вәцбн шагалтат, огол йбдә мәнб-вләм шагалтән миәт. Вара кок вәцбнәт шуным тышкән сәрнәт. Вбләц ләвәдәлбт тә пөрт лиәш. Потолыкым ак бштәп; равывләм торәш пиштәтәт, мбньәрдон әль пумагадон потолык постолым бштәлтәт. Окня вәрәш изи ыражвләм кодат, охонбцә вәрәш ош пумагам тышкалтән шбндәт. Кыды пөртбштб окня ыражшат укә, соты пыраш амасам вәлә пачын шуат.

Пөрт көргәш пәл пөрткөргб кымдыкан, ик мәтбр кўкшбцән камака постолым шундон тышкән аралат. Пәл пөртшб сәдбрә вблвәл, пәл пөртшб кәмака вблвәл. Ти камака вблнб китәй сәмнә йүәш, качкәш, пәшәм бштә, амала. Качмы годым 20 см. кўкшбцән изи стөлбм шбндәт. Камака вблвәлбштбм нбгынамат кымда әшбквләдон (олымың, амыжын, әль бамбук) ваштырындон ләвәт шбндәт. Ти әшбквлә вблнб шбнзәт, амалат.

Качкыш йәмдбләш тўән вацакым бштәт, уштбрәк кодым пөртбштбшб кымда камакаштым олтат. Олымым олтат. Камака амасажы укә, труважат воксәок ак питбрәлт. Худан шывшмы годым пөрт циц шбкш ләктын шбнзәш — шүләлтән колтәт. Тәнгә олтымашәш камака вблвәлжб изиш вәл брә, амалаш лиәш. Кәнбжбм пөрткөргбштбш камакам воксәок ак олтәп. Йыт лимбкб, бшкә статьяпышты тылым чүктәт: изи плошкаәш мамык шуды ўм пиштәт. лампы вәрәш ваткы брдбм йылатат. Тәхәнә калбадыл когон шбкшәнгәш, сотыжымат чбдбн пуа.

Китәй хрәсәнвлә пасна-пасна, бшкәдурәшбштб бләт. Әдәм шоттон ныр шәрбштб пиш чбдбн вазәш. Шуку вәрәжок ик сәмнәлән пәл гәктар нәрбк вәлә вазәш. Помәшбквләат улы, кулаквләат улы — нбнбжб лач вбрйү-

шывлэжок ылыт. Ышкэ зэмляштым батрак киттон рово-
тайат, укэ гынь, изи лаштыкын шалатэн тэрэш пуат.
Сэдынгэ труйыш халыкын шудынгым ньыгэн ылат.

Китай хресань ышкэ пыйырка зэмля лаштыкшым пиш
йажон тывылайя, кыцэ гыньят ылэн лакташ кырэдэлэш.

Китай хресаньвлэ худа йиш сасна гыц пасна нымахань
вольыкым ак урдэп. Помэшыквлэн, кулаквлэн вэлэ имньи-
влэят, буйволвлэят улы. Вольыктымывлэ нырыштым мо-
тиквлэдон капайат, мадон-шон пыргаэмдэш цацат. Корны
вылныш кыныжым, сукым, эдем намозым моло погат,
пыйырка лаштык нырыштым пышкыдэмдэш кырэдэлэйт.

Удэшыжат ик пырцын шындэн удат, сам шудым шы-
тэн лакмы сэмьнок самлэн миат. Кукшы игэчын выдым
кышкят. Кушкышвлэжымат вашталтылын удат. Тэнэ ко-
гон тывылан анчэн, шачышым шуырак ыштэш $\frac{1}{4}$ гектар
кымдык нырдон 6 эдемэн сэмня у кинды йактэ пэлэк-
турэк ылэн лактэш.

Китай гэнэрал цуцавлэ труйыш халыкым тэхэнь нэ-
зэрыштат орыктарат, налогывлам 10—20 и анзыкылала
Китай правитьельствы тарвэн нэлын.

Гэнэрал, помэшык, купэц йых логыц лакшывлэ цилэн
икышын труйыш халыкым ташкат. Вэскит капиталыствлэят
Китай сандалыкэш кэчалтынэйт — кравэн ылаш нынэлан
пишок йон. Кызытшы вэрэмэн Японь ахалыок ытыргэн
шынзын. Китай мұландым вырыдон сынэн нэлнэжы. Мол
капиталыст сандалыквлэжат Китай труйыш халыкым эчэ
когоракын пызырынэштэ. Китайыштыш ровочийвлэ, тру-
йыш хресаньвлэ шуы и готшэн ындэ рэволюци вэрц
шалгат, кэчывал. Китайышты совет властьют шуы вэрэ
лин шоктэн. Вэскит буржуй правитьельствывлэ Совет
влаस्थ्यт Китай сандалык кымдыкэш йашток йамдынэштэ.

Китай хресань махань киндым, махань кушкышвлэм
ышкэ пыйырка нырэшыжы удэ — шында вара?

Сэк когожок тышты рисым (кужы шырашым) шындэ-
дэт, Китай халык когонжок рис шырашым вэлэ качкын
ыла.

Рис шындым вэрвлэм ныл оголан изи нырвлээш пай-
ылэн шындэт, пысман вэрэш цилэ вэцын роктон аралэн
пұалтат. Пытари ныр вылвалыштым выжгатаэмдэн шындэт,
вара выкыжы выдым колтат. Тидын паштэк выдэшок

рис азымым иктын-иктын рәдйн шьндән кәят. Рисьжй вьдэш вэлэ кушкәш, 100 кәчьштй песпәйән шозш. Вара вьдьм ныр вьлэц йоктарән колтат (коштән колтат), тьнәм рисьм тьрэт нәлйт. Рис кьлтәвләм кого вачкы (лотка) тьрәш лывшән шит. Нырышкы вәс пачаш вьдьм колтымышты годым вьдьшкьжй колвләм колтат. Колвлә кушкыт, кушмы сәмыньштй ньнйым кычат, пай вәрәш качкыт.

Китәйьштй, кышты лиәш, чай пушәнгьвләм куштат. Чай шьндьмь вәрвләштй хрәсәнвлә изи садывләэшьштй

52-шы кар. Рисьм шьндәт.

иктә лу — коклы нәрйк чай пушәнгьм шьндәт. Садыштым пиш ирән урдат, ик сүкьмәт ужаш акли.

Пьтәриш ин чәй нүшмьгьц пьйырка ваштыр вэлэ кушкын ләктәш. Кым иштй ижы 35—140 см. күкшьцьрәк лин шозш. Тьнәм вара чәй пушәнгьм питомньккьц чәй садышкы шьндәт. Март тьлзьн чәй плантацим анчалашат шьшьл. Мамык кань пышкыды бьлштәшвлә ләктьн шьнзьйт, вашток ыжаргән шьнзәш — анчымәт вэлэ шозш. Сады көргьжәт йьлгьжәш вэлэ, пиш ирән бьштйл шьндәт вәт, пөрткөргьжьдон тәнгәштәрәшәт акли. Пөрт-

кӱргыштӱ льавыра, пырак, шыкш, садыштыжы гынь, лачок йажо. Шошымшы, токо шарлышы ылышташым логыцлогыц кырын миат. Вара кангыжгач вэрэмән-вэрэмән со кырын миат. Цилажы кангыжгач 3—4 ганак кырыт. Шошым кырма ылышташкыц сэк йажо чайжок лактеш, шыжы вэбыла чай ылышташ со пуан миа, тотшат худаэмеш. Китай хресаньвлә чай садыштышты царныдэок сэмня хәлә ровотайат кыньат, пиш нэзэрын ылат. Чай ылы-

53-шы кар. Китай сәндәлештӱ.

шташым ылыкшыньэкок чай фабрикантвләлән выжалат. Ныныжы актон когон пызыртат — пишок шулдын нәлыт. Вара фабрикыштышты чай ылышташым тырыж-тырыж айареш кошгыктат, ситәвлә вашт сортын-сортын шактыктән лыктыт, кого йашыквләшкы вулны пумагадон вьдыл оптыктатат, купэцвләлән выжалән колтат. Тэхән фабрикант лач вьрйушок ылеш: тәрлымь эдәмвләжым когон пызыртә. кужы кэчы кыт царныдэок ровотайыкта, ровочыйвлән силәм ырдә.

Кэчывәл вәлнйш Китайышты мамык шудым (ваткылыкым), сакыр амыжым үдәт, индыго тышкәвләм шындәт. Пыйырка нырәшышты хресаньвлә диньым, кого охырэцым, арвузым шындәт. Шукы эчә батат шудым үдәт. Батат шудыжы йыштырикә, ширь кӱргән кужикә роколмавләм ыштә. Тышты кыцқан садывләмәт пүлә шындәт.

Тидыгыц пасна парсын ыштышы шукшквләм (шэлко-
прад) пукшаш туты пушангывләм шындят. Шукшвләм пук-
шат, парсын шыртым погат, выжалат.

Китайышты эчэ бамбукым когон куштат. Бамбукшы
25 мэтыр күкшыцаш амыж пушангы ылэш. Амыж ганьок
йэжынган ылэш, охыр көрган, кужика ылышташвлэжы лач
бамбук вуйышти вэлэ кушкыт. Тынгыцшы бамбук эдэм
йал кыжгыц лиэш, ышкэжы пиш цаклака, лу ганьок

54-шы кар. Китай халашты.

пингыды ылэш. Бамбук пушангыгыц Китайышты цилэ ыш-
тат: ылышвләм, атыдэрым, ыргэмым. Бамбук нөргыжым
качкыт.

Китай хресань пиш когон кыредалэш, пыйырка мү-
ланды лаштыкшыдон сэмняжым пукшен лыкташ цаца,
пиш нээрын ыла. Мүландыдым хресаньвлэжы эчэ кого-
нок худан ылат: кулаквлә доны, помэшквлә доны тәрэш
пырэн ылат, вэскит капитальиствлән фабрик-завотвлэшты
вуй пукшымла ровотайаш пырат. Паша кычалшы нэээр
халык когон шукат, ниным кэлэсэн мыштыдымы пызыртат.

Кэчывал вэл Китай сандалыкышты коммунист парты
видымдон Китай халык ровочыйвлә, нэээр хресаньвлә,
батраквлә, ындэ пүлә вэрэмә рэволюцим тэрвэтэнит Со-

вэт властыым мәнмән ганьок ыштат. Коммунист партыи видымдон Китәй советәндәймәи лиэш.

Китәй сәндәләккәим картышты кычәл анчыктыда. Кызыт Китәйбәм Йапоньи пәызәртә, вырсыдон пыра, лүдыктә. Йапоньижымәт картышты кычәл мода.

IX. Ёшкә районыштына, областыштына труппыш халык кыцә ёлә, мам ёштә.

Маробласть.

ПӘШӘ ПУМЫ:

Маробластыын вәр кымдыкшы кыды сәмбәнь кужикәрәк ыләш— йытпәлгәиц кәчбәләшкылә, әль вадывәлгәиц ирвәләшкылә?

Масштаб висәдон кытшым, торәшбәккәим висән шотлыда.

Йәржә махань районвлә ылыт, кыды вәлнәи Суасламары рәспублик ыләш? Кыды вәлнәи Удмурт область? Кыды вәкылә шу кырак вәржәи ыләш, — анчалда.

Угарман крайын картышты, Совет Союзын картышты Маробластыын вәр кымдәмжәим кычәл мода.

Маробласть картышты ёшкәимдән сола вәрәим кычәл мода. Сола ләймжәк картышты укә гәиц, анчыктымы вәс солавлә дорц анчал мода.

Ёләим вәрдә — солада Йылгәиц кыды вәкылә лиэш; вүргымла вәкыжәи, әль шалахай вәкыжәи? Анчалда.

Кышты ёләнә (Ёшкә район пәлымәш)

Ёләим вәрнәм пәлән шоаш тәләндә группыштыда мазар ёрвәзәи улы, циләлән 5 бригадәш лиәш кәләш. Варә бригадывлә йәдә ёшкәдурәш пәшәм ёштәимәлә. Пасна пәшәм ёштән шоктымыкы, цилә группы хәлә иквәрәш погынән ёшкә районда гишән мам пәлән шонда, бригадывлә цилә кәләсэн пуат. Тәнгә бригады сәмдон тымәнбәи, мә кәнбәлбәи, йәләрәк цилә пәлән пәлбәи.

1 — и ш п ә ш ә. Кышты, махань районвлә лошты районда ыләш?

Махань районвлә лошты ёләдә, йәрдә махань сола советвлә, махань районвлә (кантонвлә) ылыт?

Иктәмахань әнгәр улы гәиц, кыды вәкылә йога, компастон (вәс статбанат лиэш) пәлбәдә. Картышты анчалда.

Кыцәлә солада гәиц район халашкы кәәш лиэш? Йакшар халашкы кыцә имнәи, пырохотәш, кыртнәи корныдон шоаш лиэш? Картышты анчыда. Масштаб висә сәмбәнь районын, областын

тѳн халавлѳшкѳжѳ мазар километѳр лиѳш, кѳцѳ канѳжым (тѳ-
лѳмѳт) кѳѳш лиѳш — картѳшты кѳчѳл мода.

2-шы пѳшѳ. Сола совет ѳѳлыштѳдѳ кѳ ылѳ?

Сола совет ѳѳлыштѳдѳ мазар эдем ѳлѳ?—Сола советѳштѳ пѳ-
лѳн нѳлдѳ. Махань пѳшѳвлѳм ѳштѳн ѳлѳт — пѳлѳдѳ, таблицѳш
сирѳн сѳкѳдѳ. Кыдын турѳрѳк солавлѳ шѳнзѳт, малын тѳнгѳ лин —
кѳлѳсѳдѳ.

Махань халыквлѳ (нацидон анжѳн) сола совет ѳѳлыштѳдѳ
ѳлѳт?

3-шы пѳшѳ. Сола совет ѳѳлдѳн вѳр вѳлвѳлжѳ махань ылѳш.

ѳшкѳ солада ѳѳр вѳр вѳлвѳлѳм анжалда — кѳрыкан, ѳлѳ тѳр
вѳр ылѳш. Иктѳмахань кѳрык постол улы гѳнѳ, кѳкшѳѳцшѳм ви-
сѳлтѳн пѳлѳн кѳрдѳдѳ вара?

Пѳлѳшѳѳ эдемвлѳ кѳрык кѳкшѳѳцѳм пасна хѳдѳрвлѳдон ви-
сѳт. Тѳжѳ тѳнгѳок агыл гѳнѳѳт, изиш тѳрѳш толмыла вѳлѳ ви-
сѳлтѳдѳ.

Тѳнгѳ висѳш лиѳш: Кырык тѳнгѳлтѳшѳш тѳр, виѳнѳн шагалда,
сѳнзѳ дурѳ кит виктѳлтѳн линѳѳйка кѳчалда, тѳргачшы кѳрык
вѳкѳлѳ сѳнзѳ кѳкшѳѳцѳш анчалда. Кыдын дурѳ линѳѳйка тѳр лиѳш,
тѳ вѳр ѳактѳ кузѳн эчѳ шагалда, эчѳ линѳѳйка тѳрдон висѳлтѳдѳ.
Тѳнгѳ кѳрык вѳлвѳ ѳактѳок кузѳн шода. Вара ѳшкѳ кѳттам
(ѳѳлвындаш кѳц сѳнзѳ ѳактѳ) висѳлтѳдѳ. Мазар гѳнѳк висѳлтѳн
анчалында, тѳнѳр гѳнѳк ѳшкѳ кѳкшѳѳцѳм изиш тѳрѳш толмыла
висѳлтѳш лиѳш.

Картѳшты чѳѳ сѳмѳнѳ ѳшкѳ вѳр вѳлвѳлдѳм пѳлѳн нѳлдѳ: кѳ-
шты кѳрыквлѳжѳ ылыт, кѳдын кѳкшѳѳцѳнвлѳѳш анчыктымы ылыт?

**4-шѳ пѳшѳ. Сола совет ѳѳлыштѳдѳ махань кльимат ылѳш,
вѳлвѳл рокшы махань ылѳш?**

Кльимат пѳлѳш кѳнѳ, когонок топылоток тѳшлѳн миѳш кѳ-
лѳш. Ти пѳшѳм мѳтѳѳорологи станцивлѳштѳ ѳштѳт. Тѳжѳ мам
кѳлѳсѳн кѳрдѳдѳ? Тѳвѳ мам сирѳдѳ: Мазар тѳлзѳ тѳл шалга, ма-
зар вѳрѳмѳ канѳж ылѳш? Мазар вѳрѳмѳѳш ѳнѳрвлѳ, ѳѳрвлѳ кѳл-
мѳн шѳнзѳѳт? Махань мардѳжвлѳ ѳурѳм, лымым кандат?

Вѳлвѳл рок (почва) махань ылѳш, опытвлѳдон пѳлѳдѳ.

**5-шѳ пѳшѳ. Сола совет ѳѳлыштѳдѳ махань кушкѳшвлѳ
кушкѳт. Махань звѳрвлѳ (вольыквлѳ моло) ѳлѳт?**

Махань пушѳнѳвлѳ тѳ лишнѳдѳ кушкѳт — лѳмѳнок сирѳн
нѳлдѳ, лѳмвлѳжѳм марѳ лѳмвлѳмок кѳчѳл, ѳѳдышт мога. Махань
шудѳвлѳ, пѳлѳдѳшвлѳ эчѳ кушкѳт? Тѳнгѳлѳок сирѳлтѳдѳ. Кырык
марѳ районыштына шѳргѳн вѳр, эчѳ нѳр дон алык вѳр мазарѳ?

Махань звѳрвлѳ шѳргѳштѳ ѳлѳт, махань звѳрвлѳм охотнѳквлѳ
шукурак кѳчат?

Рекәвләштѣ, аңгырвләштѣ, йәрвләштѣ махань колвлә улы, кычә нѣнѣм кычат?

Ти 5-эш пумы пашәм пѣтәрѣмыкыдә, цилә пәлән нәлмѣдәм иквәреш сирѣдә.

Маробластьын вәр кымдәмжѣ.

Мары областьын вәр кымдәмжѣ 21 425 кв. километѣр ыләш. Тинәрәк вәрѣштѣ 61% утларак шѣргѣ лѣвәлнѣ, молыжы ныр шәр дон алык вәрѣштѣ ыләш. Ланзыләнөк анчыкташ кѣнѣ, тәнә ләктәш:

№-влә	Махань вәрвлә	Мазар кв. километѣр
1.	Шѣргѣ вәр	13 142
2.	Ныр вәр	6 691
3.	Алык вәр	590
4.	Кавштавичѣ вәр	415
5.	Вольык кандышмы вәр	191
6.	Йарыдым вәрвлә	396
	Циләгәжѣ	21 425

Маробластьын когорак кымдәмжѣ Йылын шалахай вәлнѣжѣ ыләш. Йыл вургымла вәлнѣшѣ Кырык сиржѣ 2,6% лиәш.

Тинәрәк сәндәлѣк вәр тәхәнѣ лаштыквләеш пайлымы: Кырык Мары район, Тадар район дә эчә 7 кантон ыштѣмѣ. Кантонвләжѣ тәхәнвлә:

1. Йакшар хала кантон.
2. Звәнѣгѣ (Провой) "
3. Моркы "
4. Мари-Турәк "
5. Сәрныр "
6. У-Торйал "
7. Оршанкы "

Кого шѣргѣ вәрәнәш Кырык-Мары район дон Йакшар хала, Моркы, Звәнѣгѣ кантонвләм шотлат. Нѣнѣ вәр кымдәмѣштѣдон МАО-н 68% нәрѣм йәшнәт, әдәм шотыштыдон тѣштѣ цилә МАО-н халыкшы 50,8% ылә.

Оршанкы, У-Торйал, Сэрныр, Мари-Турэк кантонвлә шьргьдым вәрәш, кинды удьым районәш ләктьт. Вәр кым-дәмьшты ньнын 32⁰/₀ вәлә лиәш, халык шотыштыдон 49,8⁰/₀ нәльт.

МАО-шты махань халыквлә ьләт.

1929 ин 1-ш йанварәш Мары сәндәлькьшты циләжы 499 тьжәм эдәм ылын*). Кантонвлә йьдә тәнгә ләктәш:

Кантон, район лымвлә	% шоттон анжыктымы		
	Мары	Руш	Мо- лывлә
Оршанкы кантон	42,0	57,9	0,1
У-Торйал	44,9	45,0	0,1
Сэрныр	47,9	49,9	0,2
Мары-Турэк	23,4	50,8	25,8
Йакшар-хала	51,7	47,7	0,6
Моркы	78,4	12,6	9,0
Звэиьнгь	80,3	16,7	3,0
Кырык-Мары район	49,9	49,1	1,1
Область кымдәмәш иктөр нәльн . .	51,0	43,9	5,1

Эдәм шотшыдон гьнь, тәнгә пайьмалтәш:

Кантонвлән лымвлә	Мазары эдәм циләжы ьлә	Иктөр нәльн мазар эдәм ик кв. клм-әш вә- рәштәш
Оршанкы кантон	46 600	32
У-Торйал "	57 600	40
Сэрныр "	63 000	37
Мары-Турэк "	80 000	36
Йакшар-хала "	57 700	16
Моркы "	45 900	17
Звэньигь "	53 900	16
Кырык-Мары район	96 300	17
Циләгәжы	499 000	24

* Кьзыт 520 тьжәм утла.

Маробласть халыкын 95%-шы солавлашты киндым удэн ыла. 5% халыкшы халавлашты да завотвлашты ыла; 1930 ин 1-шы йанварэш. Йакшар халашты—7219 эдем ылын, Цик халашты—8541 эдем, Йурны ровочий посолкышты—4609 эдем, Звэньигы посолкышты—2357 эдем, „Йакшар Стэкловар“ завод посолкышты—697, „Марийэц“ завогышты—985 эдем ылын.

Мары халыкын—1000 эдем лоэш и йыде 54 эдем шачэш, 36,5 эдем кола. Сэдындон мары халыкын 1000 эдемэш 17,5 эдем и йыдеок шукэм миа.

Маробластын сандалык вэржы махань ылэш.

а) Вылвал кукшыцшы.

Маробласть шуку вэрыштыжок лап вэр ылэш. Йылын шалахай вэлжы, айыртэмынжок Йылышкы вазалшы шалахай вэл рэка да ағырвлэ мыч лапвэрвлэ ылыт. Вэрын-вэрын кушика тайылвлэат улыт. Тайылвлэ мычкы, лапата вэрвлээш моло вашток кого шыргы кушкын шагалын, лач пиш лап вэрыштыжок рэгэньан кого купвлэ ылыт.

Тагыж вэйт вэилэц шотлэн гынь, Йыл лишныжы, Кожла сир лап вэржы 50 мэтыр кукшыц вэлэ ылыт. Тайылвлэгэ, кукшикарэак вэрвлэгэ иктөр нэлын, Кожла сир кукшыцшы 85—100 мэтыр йактэ шоэш.

Йылын вургымла вэлжы кукшы вэр, шуку карэмэн, тура урмашан ылэш. Сэдындон вэржымат Кырык сир магына. Кожласир гыц тиды кок пачаш утларак кукшы лиэш. Вара Маробласть мычкы йытпэл-ирвэл ло вэкила кэмы сэмынь вэр эчэ кукшэмаш тынгалэш, 200—250 мэтыр кукшыцан вэрвлэ улы. Когоракынок кукшикарэак вэржы Йыл дон Ватка рэка лоэш лиэш. Ти кукшикарэак вэрэт ағырвлэмат кок вэки йоктара—ик вэки ағырвлэ Йылышкы йогэн лэктыт, вэс вэкилэжы Ватка рэкашкы йогат.

Картышты ти вэрвлэм мода. Ышкэат схэмы картым ыштэн анчыда. Кэрал чиавлэдон чиялтэн шындыда.

б) Клыматшы.

Маробласть кымдыкэшыракок иктөр клымат ылэш. Кангыж шокшым иктөрэш нэлын 19°—кытла лиэш. Кынамжы шокшыракат, уштыракат лиэш.

Пушангы, шуды кушмы ёжэп Маробластышты 153 кэчы нэры шалга. Тиды тэхэнь тёлзёвлэн лиэш: май, июнь, июль, август, сэнтёвёрын. Момы тёлзёвлэжы ушты ылыт.

Мардэж когонжок кэчёвёл дэ вадывёл монгыргыц пуалэш, тёшэц лывыргым, лыпкатам канда. Сэндэлык вэрнэ шёргэнэт, ёуржат, лымжат пёла вазэш. Ик и мычкы цилэ лывыргыжы (ёур, лым, вёт), мёлэндём иктёр лэвэт кэрдэш ылгэцы, 447 миллимётёр кэлгыц мёдынэжы.

Ти шотышты шошым 88 мм вазэш, кангыжым 173 мм, шёжым 116 мм, тэлым 73 мм вазэш. И ёйдэок иктёр ак вац—кыды ин 350 мм, кынамжы 597 мм вазэш. Кытёкын кэлэсёшаш кёны, кушкышвлэлэн кушкашышты лывыргыжат, шокшыжат ситэ. Кынамжы вэлэ кукшы игэчён кужы айарэш киндём, шудым ёылатэн колта.

Тэхэнь эксыкан ёжэп 1921 ин ылы: тёнэм киндэт, молат шачын кэрттэ, ёылэн, кошкэн кэн, пиш шуку шёргё ёылэн кэн. Ти ин Мары сэндэлыкёшты ёлёшёвлэ пиш ёасынок эртэрэнёт.

Область кымдыкэшнэ кукшырак игэчёжы шёрэрэкинжы 1-иш июньгыц 20-шы июль ёактэрэк лиэш. Ти 50 кэчы лошты сэк кого шокшы шалга.

Мёлэндё вёдэнмэш.

Маробластышты рэкавлэ, ангырвлэ, ёарвлэ, купвлэ пёла улы. Ангырвлэжы кок цуцаэш пайыалтыт: ик цуцажы Ёыл вёдышкы вазалэш, вёсёжы—Ваткэ вёдышкы вазалэш. Шалахай вэцын, шёргы логыц Ёылышкы вазалшы рэкавлэжы, ангырвлэжы когорак вёдэнвлэ ылыт, пользыжымат когоракын пуат, Ваткэ вёдышкы вазалшы вёт корневлэ Маробластышты тёнгэлэлыт вэлэ, ёшкэжэт изираквлэ ылыт.

Ёыл вёт Мары сэндэлыкнэ вашт 150 киломётёрым ёога; 60 киломётёр кыт ёогымаштыжы Ёылын кок сиржёгэ Мары сэндэлыкёштыылэш, 90 киломётёр кытшы ик сиржы Маробластышты ылэш, вёсёжы Суасламары республикёшты ылэш. Ёылжы цилэ Совэт Соёузланок кого корны ылэш. Ёыл мычкы пырохотвлэш, баржывлэш моло цилэ ёиш хэдырым шавштэнэ, лёэсым ёоктэрэнэ, валтэнэ. Ёыл сагашы вэрвлэм (Областьвлэм, Крайвлэм, Республикавлэм) кого корныжыдон Ёыл иктыш пижёктэ.

Мәнмән областыштына Йылгыц шалахай вәлнй пырохотгон кашмы эчә ик рәкә — Вйтлә улы: тидй шошымгынъ пишок йажо корны ыләш, кәнгйж ырдынжй коашәмәшәт, ти корны питыргә. Шалахай сиргыц йогән ләкшй әнгйрвлә цилән йытпәлгыц кәчйвәлышкылә (мәридиан сәмынь) Йылышкы йогат. Корнышты циләштын кого шыргй логыц әртә. Сәбьндон нбнй „льәс“ йоктараш пиш йажо корнывлә ылыт: когорак вьдән әнгйрвлә мычкы мбндйр шыргй ло гыцок шалвләдонат, молььдонат льәсым лыкташ йажо.

Тй вәцйн тәхәнъ изи рәкәвлә йогән ләктйт: Рутка, Әлнәт, Йушут, Кого Кәкшән, Изи Кәкшән, Кого Кундыш, Изи Кундыш, Ырдә, Икшын, Льунды, Йуронгы (Йөрбьм). Вйтлә рәкәжй Маробласть вәшт 94 киломәтырым йогән ләктйн Йылыш вазәш. Тидйвлә гыц пасна эчә изи әнгйрвлә шуку улы. Кәләсым әнгйрвлә цилән ольән йогат, әнгйр тырвләжәт купан шынзбнйт, вйтшәт куп вйт постол — рәхәнъ тотан, нальән ыләш. Әлнәт әнгйр вәлә күкшйрәк вәргыц ләктәшәт, туран, кашкын йога, кыды вәрәжй тәлымәт ак кылмы.

Кырык сирышты Шур вйт (рәкә) тә шуку әнгйрвлә улы. Шур лапышкы йогыш әнгйрвлә Шимваж дә Ындыран әнгйр ылыт. Йылыш йогыш әнгйрвлә тәхәнъвлә: Арвйнгәл, Пынгәл, Арйынгы, Кого Йынгы, Изи Шындйр дә Кого Шындйр. Тыләц пасна эчә шуку әнгйр ти әнгйрвләшкы йогат.

Нинбн вбдйшты кого агыл, шошым вәлә изишәш тәмылдәлыт. Мол вәрәмәнжй (кәнгйж, шбжй, тәл) ти әнгйрвләм пүән шындәт. Тәмбн шыцшй вбдым канавашкы колтән, вәкш күм сәртйктәт, пйрцбьм йагыштыктат, миж вәкшбьм сәртйктәт.

Вәткә рәкәшкы йогышы когорак әнгйржй Уржум ыләш, тидй льәс валташ йарал, молыжы — Ньәмда дон Буй әнгйр изирәквлә (Ырдә постол) ылыт.

Шыргй лошты шуку йәрвлә улы. Звәньюгы кантонышты иктй 150 гәктар кымдәмәш „Когойәр“ улы. Кырык мары районышты когорак йәржй „Бйрвбйжйәр“ (100 гәктар кымдәмәш) ыләш.

Купвләжй гынъ когонжок Звәньюгы кантон дон Кырык Мары районын Кожла сирышты ылыт. Йужвәрәжй чотәок

кымда купвлä улы — Рутка куп 34 кв. километър кымд-эмäш ылэш.

ПÄШÄ ПУМАШ: Кэлэсым рэкävлäm, йäрвлäm, купвлäm, торфан вäрвлäm картышты кычäl мода.

Тä лишнйдä махань äнгйрвлä, йäрвлä, купвлä улы — кэлэсыдä.

Вйлвäl рок.

Маробластын вйлвäl рокшы шуку вäрэжок ломыж статьярак ылэш: шун йарышанжат, ошма йарышанжат, ошмажат, цаштыра ошманжат улы. Эчэ куп рокан вäр-влäät улы, тидй вäрын-вäрын вэлэ, шукок агыл.

Маробластын пäl сändälйкшок — Кäkшän дон Вйглä лошты, Йыл тйр мычкы ломыж статьянырак ошма йарышан рок ылэш. Тэхөн вäрыштй шурны пашäm кэрällä виктäräш акли.

Звэньигй кантоныштат, Элнэт äнгйр мыч ошма йарышан дä лач ошман рокат улы. Киндй удäш лач йажоок агыл, пырга рокшы чйды. Йакшар хала районышты ошма йарышан шун рок, ирсä шун рокат улы — шädängй удäш йарал вäрвлä улы.

Моркы, Мары - Турек, Сэрныр, Торйал кантонвлäштй вйлвäl рок хударак агыл, рок сэмбйнь толшы киндйым удäш йаралэш толэш, йажо игэчйн киндй йажон шачэш.

Кырык сир рок шун йарышан ылэш, шурны пашälän йаралэш лäктэш. Кырык сирэш ылйштäшän шбйргй лйвäl рок тон стьеп рок йарлалт кодыныт. Маробластышты тэхөн рокшы мол вäрэ ныйгыштат укэ. Тиштй садывлäm когон шйндäш лиэш. Рокшат, кльиматшат сады пашälän йарал ылыт.

Кушкышвлä, йлышйвлä.

Мары сändälйк кого шбйргй полосашты кий, кырык сиржй вэлэ шбйргй дон стьеп полосашкы тйкнä.

Махань шбйргй когонжок кушкэш — таблицйм анчалда:

Пйнжй (йäктэр)	42,5%
Кожэр шбйргй	32,2%
Тумэр шбйргй	3,0%
Молы йлыштäшän шбйргй	22,3%

Цилäгэ 100%

Маробластын шӱргӱ вӱрвлӱжӱ Кырык Мары районын Кожла сирӱштӱ, Звӱнгӱ, Моркы, Мари-Турӱк, Йакшархала кантонвлӱштӱ ылыт.

Тум шӱргӱ Кырык сирӱш вӱлӱ когоракынжы кодын.

56-шӱ кар. Йӱлымбал шӱргӱ.

Моӱ кантонвлӱжӱ шӱргӱдӱмӱ вӱрвлӱ ылыт, кыштытиштӱ вӱлӱ шӱргӱ лаштык шалгӱн кодын, цилӱ нырым ӱштӱн колтӱнӱт.

Шӱргӱ лошты ӱшкӱ вуйа ӱлӱшӱвлӱ (звӱрвлӱ) сӱрнӱлӱт. Махань йиш звӱр укӱ вӱл? Шарды, мӱскӱ, пирӱ, ӱрвӱж, морӱн, костан сырмы, нӱргӱ, шӱргӱкӱн каваштан ама, лый, шӱшкӱ, ур дӱ эчӱ вӱсӱвлӱат улы. Эчӱ шӱргӱ кӱк-

вләжы мазары — сузы, кыдыр, мызы да эчә молат улы. Тәхәнь кого шыргы кымдәмышты вәр циләлән ситә.

ПАША ПУМЫ: Тәмдән лишнә махань шыргывлә кушкыт?

Махань звэрвлә, кәквлә ылат?

Махань пользым нәнә пуат, кыцә нәнәм кычат, күвлә кычат, кышты выжалат?

Махань звэрвләм тәлэт-кәнгәжәт кычаш лиәш, маханьвләм вэрәмән вәлә кычаш шүдәмән? Йадышт пәлбәдә.

Шыргышты.

(Бирвезы шайышмаш).

Шыжым. Ирок пиш тыр ылы. Шыргышты шишты йук вәлә шакта — ышләнжы ир качкышым кычәләш, кукшы йәктым шоткә чынгә.

Мә шыргышкы пөчы погаш толынна, амаленок ыленә. Амашнам пөчы куп тырәшок ыштәннә.

Ирок кыныыл шагалынна, анчәнә — пөчы, купышты ошын вәлә кайәш — тәйтәрә нәлын шындән. Мә цуцан-цуцан пөчы постараш шәләнәшнә.

Мә кымытын — Йогор, Йако, мыны мшәквләм пуштыртышна, кит әтым нәлнәят, пөчы вәр кычәл куп покшакыла ашкәтнә. Кәмынә годем икыжән-иктыләннә йукым пуәнә. Шыргышты саслым йук мындыркы мугыралт кәә.

Вэрәмә пүлә эртән кәш. Пөчән вәрәш ныгыцәят попазаш акли. Мольвлән йукат ак шакты. Шувырталтыл кәнә, кыды вәрәжы ләвәрәшкок пырән шагалына моло. Каштын-каштын йәктәрән вәрәш сага пөчы вәрәш мона. Куп рэгәнәы вәлнә пөчы йакшаргын вәлә кайәш. Сусу лин колтышна. — Бәндә погашна ситә-манына. Лачкок погыдым вәрәшкы вәрәштәннә.

Пөчы погаш тәнгәлнә, мызгә шуләштәлмәнә вәлә. Погым лошты шынаят цаклы, кымытын кым вәкылә айырлән кәннә. Вэрәмә — кәчывәл шон колтыш.

Мындырнәт агыл, оты логыц йук шакташ тәнгәлы. Пиш қогон тәгү сасла.

— Йако, Васлы, кышты ылыда? О-о-й!

Анчәм, Йогор кыргыжәш. Ошәм шыныын, попәнәт ак кәрт, китшәдон отышкыла анчыкта,

— Тэвэ, отышты мөскә улы, мөндүрнәт агыл, оты шайыц эртән кәш, аражымат ужым!—манәш.

Пөчэтәт аккәл—йална вәлә кагакын кайәш... кок кидышты мәшәк тон корзин. Корныдәок амаш токыла кыргыжына. Шүнгә ләшш кыптәшт-кыптәшт вазына, лья-вйрә вәлә шәпнәлтәш, кыргыжына. Амаш токы шонна, шүләштәйләнә вәлә!

Изиш лимбкы, йәлвләәт амаш токыла ләктәш тә-нәльвәй. Качкылдалаш тә йәстәрән кодаш ләктәйт.

— Ма вара, иктынгыцәт анзыц ләктәйн шынзәндә?—маныт.

Мә мөскәгыц лүтмәйнәм шайышт пушна.

— Мөскәжәт тәнгәләок лүдәйн шәйлән вәкәт—маныт, мәнмәм анчән-анчән ваштылыт.

Варажы мә пасна кашташ пырахышна, йәлвлә сага кашташ тәнгәлнә. Изирәквләм кого мөскәәт лүдәйтә.

Областьнан шәргәкән пурлыкшы

Областын сәк кого пурлыкшы шәргәй ыләш. Ти таблицым анчалмыкы, шәргәй пурлыкнажы төрок кайәш.

Кантон ләймвлә	Цилә шәргә- гән вәржә кв. клм шот- тон анчык- тымы	Шәргәнгә- шәжә % шоттон ан- чыктымы
Қырык-Мары район	4 800	81,3
Йакшар хала кантон	2 723	77,6
Звәньгы	2 683	82,2
Моркы	1 461	70,0
Мари-Турәк	599	27,0
Оршанкы	466	30,0
Сәрныр	304	18,0
У-Торйал	159	11,0
Циләжә	13 142	61,7%

Мәнмән шәргәштәйнә пиш йарал пушәнгәвлә кушкыт: стройкалык йәктәй, цилә кәрәләш йарал кож, тумәр, пистәй, куги, эчә молывләәт улы.

Вәрһын-вәрһын рэзонанс кожвлә кушкыт — тыгыды шиән, пиш тьяңыра йукан, музыкы шактым хәдһырвләм ыштә-мәшкы колташ пиш йарал ылыт. Тылэц пасна эчә аэропланлык пушәнғы, „авиольэс“ районыштына кушкәш.

Цилә йиш тәхәнъ йажо шһргывләнә кого самылым ыштәт. Йишән-йиш пушәнғывлә ышкә дурәшһышты пишок кәрәл ылыт.

Пишок шукәрдәт агыл шһргыгыц пһрәнһә дон пум вәлә лыктыт ылыы, кышты-тишты шозән ылшы завоtvләшты пһ-

56-шы кар. Шһргым роат.

рәнһвләм хангаеш пиләнһйт. Сәк когонжок пилыдымы лһэсһым, йһргәшкыньэкок йоктарәнһйт. Смольым, спитәрһым, тигытһым шолтыкаләнһйт.

Кызыт пһрәнһә, ханга дә шпалгыц пасна пушәнғыгыц пумагам, парсыным, пушәнғы спиртым, формальинһым, лһэ-кәрцывләм, патыкым, сакырым, эчә молым шукым ыштәт. Котшы кыныжшат-каргыж, укш, пилым шһрәшәт моло цилә кәрәлһышкы кәә. „Фибролит“ - „мазонһит“ лымән стройкалык хәдһырвләм ыштәт. Социал-изм ыштәш шһргы когон палша. Сәдһндон шһргы пәшәм когон шәрәнә, у завоtvләм лыктына. Лһэс шывштән лыкташ Кырык мары районын Кожла сирәш кһртһны корным ыштһмһй: Тумәр пристин-

гѣц кого шѣргѣ лошкы вѣктэрэн колтымы. Йыл вѣдѣшкѣ льэсѣм ындэ каньѣлѣн лыкташ лиэш. Вѣт корнывлэмат йѣнэтэн миэнэ—ирѣктэнэ, тура лыквлэм капайэн тѣрлэнэ. Тэл корнывлэмат льэс шывшташ йори вѣкшѣн

57-шѣ кар. Тумэр пристин.

тѣрлэн шѣндэнэ, йѣндѣрэнэ. Мары шѣргѣштѣ трактырвлэят льэсѣм шывштат, мотордон сѣртѣм пилавлэм пѣшѣшкѣ пыртэнэ.

Шѣргѣ ровочивлэлэн ылѣшѣштѣ йѣнгата бараквлэм стройэнэ, тоштѣ „изимицѣвлэят“ агыл.

58-шѣ кар. Шѣргѣ ровочывлэн ылымвэр.

Анзыкыла льэсѣм вѣргѣцок йѣнэтэн лыкташ тѣнгэ лѣнэ—пилэнэ, пыжарэнэ, кэрэл хѣдырѣшкѣ сѣртэнэ. Сѣдылэн Маробластьшты Лопатын завод стройалтын. Тѣшѣкѣнок вараракшы пумага ыштѣм фабрик лиэш. Вара эчэ

Зэлюный Дол дон Йакшар хала лоштыш кыртны-корны сага льэс пилым завогвлэ Ыштымы лит. Йакшар халаштат кого завогым стройэн шындымы. Кырык мары районэшят льэс йонатымы паша когоэмш: Тумэр завогкыц пасна эчэ угыц завогвлэ стройалгыт.

Льэсохими пашаат тэнгэлаок когоэмэш. Спитэр-каньифоль завогвлэ, пушангы спирт завогвлэ кэрал сэмынь лин миат.

Тум, писты, куги, шапки кушмы вэрышты Ышкэ сэмынь паша лиэш: положа, арава шол, мацала, писты ханга, арава шыдырвлэ, кольмы, кол тарлык та пэцкэ ханга, эчэ молы шуку йиш льэс хэдырвлэм шыргы пушангына гыц Ыштэнэ.

59-шы кар. Йылыштыш шалвлэ.

Ти пашанэ эльэктрификацидон когонжок шарлэн кэр-дэш. Эльэктростанци лимыкы, шыргы лоштынаат (цила вэрэят манмыла) промышльэнность Ылыжмылаок анцыкыла тэрванэн кэнэжы. Тидымат Ыштэнэ — ма лишнына кого эльэктростанци лиэш.

ПАША ПУМЫ: Та лишныда льэс паша махань улы, махань хэдырвлэм Ыштат, Йыл корнышкы кыцэла хэдыржым шывштэн лыктыт — палыда.

гынэ
эдэ-
шакэ-
эчэ

Рок лоштыш кэрäлвлä

Маробластышты рок лошты пурлык когонок агыл. Лач тѳн пурлыквлäжок—күаншѳи шү, кѳртнѳи рок, вѳргнѳи рок молы, нѳэфтэт моло укэ.

Махань пурлыквлä бѳнѳэ улы вара?

Областынан йѳтпэл дон ирвэл ло монгырыштыла стройкалык—фундамэнлän, тидѳи корнэш вäкшäш иарал күэр улы.

Эчэ извоска дон фосфорит кү улы — тидѳи цилä вärэок ылэш. Кырык мары районышты Кырык сирѳштѳи тидѳи пүлä киä.

Кого Кäкшän дон Изи Кäкшän лапвлäштѳи кѳртнѳи рудаат улы. Кѳзѳит йажон пälэн шомы вэлэ агыл.

Кварц ошма (цаштыра ошма) вärвлäät пүлä улы. Тэхән вärѳштѳи стьокла завогвлä ылыт. Мары-турэк кантонышты „Мариец“ завод улы, Моркы кантонышты „Красный Стъэкловар“ завод улы, Кырык мары районышты Вѳглä лишнѳи „Комунунѳист“ завод улы. Кварц ошма ланзыжы кыды вärэ 30 мэтѳр кѳжгѳицäш киä.

Шун рок когонжок Йакшар хала лишнѳи дä Кырык-сирѳштѳи улы. Сэдѳндон ти кок вärэ кѳрпѳиц заводвлä ылыт, эчэ кого заводвлäm бѳштәнä.

Иктѳнгѳицät шуку пурлыкшы мänмän куп **торф** ылэш. Куп торфын тѳн вärжок Рутка дон Кого Кäкшän лошты ылэш. Торфан купвлäm кѳзѳит анчэн лäктѳнѳиг. Торф шуку улы. Иктөрэш нälын гѳнѳ, цилäжѳи 2 мэтѳр кѳжгѳицѳн киä, кыды купыштыжы 5, 5 мэтѳр кѳжгѳицäшät улы. Йылашыжы йажон йыла, ломыжшы чѳдѳн кодэш, шокшым йажон пуа. Сэдѳндон торф олтыштон пäшälѳшѳи **Маргрэс** лѳмän эльэкстростанцим бѳштäш пишок йөнән ылэш.

Мары сändälѳкѳштѳиш завогвлä.

Льэс пилым дä стьокла шолтым завогвлäгѳиц паснасändälѳкѳштѳинä эчэ вэс пäшä бѳштѳишѳи завогвлä улы. Йүрнѳштѳи кавашты завогвлä, мижгэм йөрѳмѳи фабриквлä улы.

Звәнѳигѳи гѳиц изиш өрдѳштѳирäk йажо затон улы. Ти затонышты шукэршэн пырохотвлäm, баржывлäm төрлѳмѳи завод улы.

Тэлѳм шалгаш тѳштѳ йажоат, тѳшѳк со баржывлѳм, пырохотвлѳм шагалтат. Кѳзѳйт тѳштѳкѳншѳ „Йакшар Волгар“ лѳмѳн завотым когоѳмдѳт, у пырохотвлѳм ѳштѳн кѳртшѳм стройат.

ПѳШѳ ПУМЫ: Тѳ лишнѳдѳ махань завотвлѳ ылыт, мам ѳштѳт, ѳштѳмѳ хѳдѳрвлѳжѳм кышкы колтат?

Махань кит - пѳшѳ мастарвлѳ лишнѳдѳ улы, махань артьѳвлѳшкѳ ушнѳнѳйт, кыцѳ ровотайат?..

Сола хозѳйства.

Сола хозѳйстваат областѳыштына кого пѳшѳ ылѳш. Киндѳ шачмы вѳрѳштѳжѳ киндѳ пѳлѳ лѳктѳш. Ыржа, шож, шѳльѳ, шѳдѳнгѳ — тѳвѳ мам когонжок ѳдѳнѳ. Сола хозѳйства кѳзѳйт артьѳлдон ѳштѳн лин миѳ. Хрѳсѳнѳвлѳ колхозвлѳшкѳ цымыргат. Сола пѳшѳштѳт у сѳм нырѳн миѳ: пѳрцѳн киндѳ вѳшталтышѳн шуку шурны лѳѳш шудывлѳмѳт, вольык ушманвлѳмѳт ѳдѳт, шѳндѳт. Тѳнгѳлѳ мѳлѳндѳ кѳнѳлтѳл кѳрдѳш.

Кымда шурнышты, колхозвлѳн-совхозвлѳн кого нырвлѳштѳ машинѳвлѳ — трактырвлѳ ровотайат. Мары сѳндѳлѳкѳштѳт машинѳ — трактыр станцивлѳ пачылтыт. Ышкѳ кѳртмѳштѳдон эчѳт когоракын колхоз пѳшѳм виѳндѳрѳт, шѳрѳш палшат.

Колхоз пѳшѳ анчѳнок шѳрлѳ. 1928 ин цилѳ хрѳсѳн логѳц колхозышты 1,23% вѳлѳ ылын, 1930 ин — 9,9% халык ушнѳн шоктѳн. Кѳзѳйт 1932 ин 1-шѳ майѳш 36% ушнѳн шоктѳн.

Пѳшѳ видѳмѳшѳжѳт вѳр сѳмѳнѳ лиѳш: кышты ма йажоракын шачѳш, кушкѳш, мам ѳштѳш йѳнѳнрѳк лиѳш, тѳхѳнѳ пѳшѳвлѳм шѳрѳн миѳнѳ. Шамак толшѳш кѳлѳсѳш кѳнѳ — Кырык Мары районын Кырык сирѳштѳ сады шѳндѳш йѳнѳн. Сѳдѳндон ти район киндѳ ѳдѳмѳн, дѳ сады урдыман район лиѳш, Кожла сирѳш роколма дѳ шуды йажоракын шачѳш. Тѳшѳк роколмагѳц крахмал — патыкым дѳ тѳхнѳикѳ пѳшѳѳш кѳрѳл спиртѳм ѳштѳш завотвлѳм лыкмыла лиѳш, эчѳ вольыкым шуку урдаш лиѳш.

Ти сѳмѳнѳ цилѳ Маробластьнам пѳшѳ сѳмѳнѳ районвлѳѳш айыраш вѳрѳштѳш. Вѳра лѳктѳшѳмѳт шукурак лыктына лиѳш, кѳрѳл сѳмѳнѳ у завотвлѳм стройаш лиѳш. Киндѳ

үдүмән вәрвләштѣ итѣнѣмәт, кѣнъәмәт шуқырак үдәш лиэш. 5 иәш план сәмьнъ 1933 иштѣ цилә сәндәлѣкѣштѣ-бнә тинәрѣ с-х „сырѣом“ ыштѣшәшлык ылына: тулымы итѣн мушым — 15.800 тонным, итѣн нүшмѣм — 11.500 тонным погәнә. Сәдѣндон Йакшар халаэш итѣн шѣдѣрѣмѣ — комы фабрикѣ стройымы лиэш, итѣнү шимѣ завотшы шукәрдоқ стройән шѣндѣмѣ, ровотайа.

Колхозвләштѣ, совхозвләштѣ, вольык урдым фәрмѣвләштѣ кого йиш вольыкым урдаш тѣнәлѣнә. Кѣзѣйт тәхәнә МТФ- влә шуқы вәрә улы, шукәмоқ миәт.

Тәнгәлә социальизм пәшәм ыштән, социальизм корныдон төроқ, пыт цаткыдын ашкәдѣн, пачәш котшы Маробластьнамаат индустриәнгдән миәнә.

Ышкә сәндәлѣк пурлыкнадон, „шөртнѣбѣ“ шѣргѣнәдон СССР хозәйсгвам, экономикѣм лүлтәләш палшәнә, сагажы иквәрәш ышкәәт кушкын миәнә.

Угарман край.

Совәт Союзнан кымдәмжѣ пиш кого ыләш. Тидѣм картышты модаат, вәржѣм анчалда.

Ти кого Совәт сәндәлѣкѣштѣ Угарман край 271 тѣжәм кв. киломәтѣрѣм нәлѣн вазын. Ти кого кымдәмѣштѣ Угарман крайышты ылѣшыжәт чѣдоқ агыл: 7 мѣльион дә 700 тѣжәм әдәм ылә. Угарман крайышты цилә улы әдәмжѣм төр пайылмыкы, ик кв. киломәтѣрәш 28,4 әдәм вазәш. Ылѣшывләжѣ: руш, мары, суасламары, тадар, удмурт тә әчә вәсѣвләәт улы. Суасламарын ышкѣмжѣн рәспублѣк, марын, удмуртын ышкѣмѣштѣн автонимиән область влә ылыт.

Угарман край Йыл кок вәлнѣ киә. Йытпәл моңыр гѣц Угарман край сага Йытпәл край ыләш; кәчѣвәл моңыр гѣц — Москыван промышльәннѣй область, Покшал-Йыл край дә Тадар рәспублѣкѣ ылыт, ирвәц — Урал область, вады вәц — Ивановоски область ыләш. Угарман крайышты когорак пәшәшѣжѣ пәрвирәкшѣ сола хозәйствә пәшәм вәлә шотләнѣт ылы. Кѣзѣйт бндә край мычкы промышльәнность шәрләнөк миә, край индустриәнгәш.

Йыл вургымла сир вәржѣм Суасламары рәспублѣк-шѣмәт, МОА кырык сиржѣмәт киндѣ үдүмән вәрәш

шотлымла. Йыл шалахай вэлжы шуку вәржок шыргән вәр ылэш: Угарман край сәндәлыкын 42,2% вәржок шыргы лывәлны ылэш. Шыргыжат шукужок имән шыргы ылэш. Йишән-йишым нәлмыкы тәнгә ләктәш: кожәр — 41,1%, йәктәр — 28,8%, тумәр — 1,8%, куги — 19%, молы йиш ылыштәшән пушәнйвлә — 9,3% ләктәш. Угарман крайышты вәрбн - вәрбн промышльәнность когон шәрлән ми. Промышльәнность вәрлвәм анчалмыкы, тәхән районвлә ләктыт.

1. Угарман хала лишнйшы завоттавлән комбинат. Ти комбинатышкы тәхән завотвлә пырат: Автозавот, Сормовы завотвлә (пырохотвләм, кыртны баржывләм, паровозвләм, вагонвләм, машинәвләм ыштәт), станоквләм ыштышы завот, радиозавот, Балахнаштышы пумага фабрик, дызэль ыштымы зовот, эчә шуку изи фабрик завотвла.

2. Павлово дон Муром сагашы завотвлә. Тышты пәрвишән кыртны хәдйр ыштым кит пәшә (кустар пәшә) кәә. Кустар пәшә кызыт икараш ушналтәш, коопераци сәмдон кәә — тыгыды мастарлым вәрвлә вәрәш кого завотвлә стройән шындымы.

3. Ока вйт сагашы мәтал хәдйрым шырәтым район. Тыдын турә рудажат улы. Шукәршәнок мәтал завотвлә (Выксышгы, Кульэбакышты) ылыныт. Анзыкыла пәшә когоэмәш.

4. Вәткә хала дон Слободской хала районыштыш фабрик-завотвлә. Тышты шаргам, каваштым моло когон ыштәт. Мыньәр фабриквлә дә эчә спичкә завот улы. Сырйожы тышток улы: итын мушәт, вольык каваштәт моло вәрйштыжок погына, совхоз-колхоз пәшә циләгә ситәрән шокта. Спичка фабрикләнжы ныгынам пйтыдым запас улы.

5. Омутнынски район. Тышты кого запас кыртны рок кия. Пәрвиәт тышты кыртны шырәтым завотвлә ылыныт. Хозайства план сәмынь тышак мәталыкшы заваотвләм когонок ыштәш лимы.

6. Удмурт областьышты, Ижәвск халашты кыртны завотвлә улы. Тәхән кого промышльәнностьлан энъэрги кәләш. Энъэргылык олтышәт Угарман крайышты ситәлыкынок улы. Кызыт Балахна пумага фабрик сага торфыдон йылатым кого эльэктростанцим ыштымы — „Ныгрәс 1“ ма-

ныт. Ти станци эльэктротокшым цилä вәрэ ситәрэн ак шокты. Сэдьндон эчэ вэс вәрэ, кого куп тьрэш, вэс элек- тростанцим ёштәш сөрьмы.

ПАША ПУМЫ:

1. Картышты Угарман крайым мода.
2. Махань вәрьштй дä махань кытым — торэшым Угарман край йәшнә?
3. Махань сэк кого рэкä Угарман край вашт йога?
4. Йылгыц пасна эчэ махань рэкävлä йогат?
5. Кышэц ть рэкävлä тьнгälлтыт, кышкы йогат?
6. Угарман крайыштыш автономи республикым, областьвлäm кьчäl мода, вәр кымдәмьштым тьрештәрäl анчалда.
7. Махань корнывлä крайышты улы (кьртньи корны, вьт корны, кұ корны), махань областьшты, республикьштй ылыт? Ти корнывлäjй ситät вара?
8. Угарман крайыштыш тьнг халажым, автономи республикьн дä областьвлән тьнг халавлäjым анчыктыда. Вара вэс халавлäm картышты кьчäl мода, мәнмән дорц кыды вэкьлä лит — картым компастон пиштэн анчыктыда.

„Волгострой“.

Мä кьзыт коммунист партйи видьмь сэмьнь социаль- измьм ёштәнä. Соцализмьм ёштәш кого завогвлä, фаб- риквлä, сакой машинävлä кэлйт. Завогвләштй, фабриковл- штй, сола хозайствашты машинävлäm сартәш, хäдырвлäm шывшташ сила кэлэш. Пәрви цилä ти пәшäm имньидон ёш- тят ылын. Имньи машинәмät сәрä ылын, сакой хäдырвләмät шывшта ылын. Вара ти пәшäm машинәдон ёштәш тьнгälь- ньт. Кьзыт шуку пәшäjьмок мäшинä ёштä. Тьнгэ гьньät, кьзыт ылыш машинävлä ак ситәп, социальизм стройым годом эчэ шуку кэлйт.

Эчэ завогвлäm, фабриковлäm, колхозвлäm, совхозвлäm, МТС-влäm, халавлäm сотэмдәрьмым нälшаш. Ти пәшаш- тят акситьвләнä улы. Кьзыт йактjь фабриковлäm, завог- влäm дä халавлäm вэлэ эльэктричествь тылдон сотэмдәрәннä. Анцыкылажы совхозвләмät, колхозвләмät, МТС-вләмät тэхән тылдон сотэмдәрәш тьнгälьнä. Цилä кэлэсьмнä пәшävлäm ёштәш кьзыт йактэ ылшы эльэктичествы маши- нävлä, станцивлä ак ситәп.

Тыдъндон 1932 ин, март 23 кэчын ССС-ын Совнарком дон ВКП(б)-ын ЦК Йыл рэкээш 2 кого эльэктричэски станцим стройым гишан постановльэньим лыктыныт. Иктыжы Ивановы областьэш лишашлык, вэсыжы — Угарман крайэш, Шавашар доран. Эчэ иктым Камы рэкээш, Пэрмы хала доран стройымы гишан постановльэньим бштэныт. Ти 3 станцигэ 1935 ин шошымэш пйтэрэш шудымы.

Ивановы областьышты пэрвийт шуку фабрик ылын. Айыртэмйнжок вйцкйж мьньэрым тыгыр-йалашлан ты-фабриквлэ коат ылын. Пйтэриш патьильэткынжы тиды

60-шы карт. Гидроэлектростанци.

гыц пасна эчэ резинкы каловвлэм бштышы, сакой кыртны да той хадырвлэм бштышы фабриквлэм моло бштэныт. Бндэ анцыкылажы эльэктричэски станцим бштымыкы, эчэ шуку фабрикы лиэш.

Угарман крайышты автомобильвлэм бштымы да Сормывышты пырохотвлэм бштымы завод улы Анцыкылажы эчэ пумага бштымы, сакой пу хадырым бштымы, чия бштымы фабриквлэ моло лит. Тыдъндон Ивановы Областьэшят, Угарман крайэшят эльэктричэски сила пиш шуку керал лиэш.

Камы рэкээш бштым эльэктростанцият пиш когон палаш тынгэлэш. Ти станци Покшал Ураллан да Ёл Тагильбштыш заводвлэлан эльэктричэски силам пуаш тынгэлэш.

ПАША: Каргышты Ивановы областьым, Угарман крайым, Шавашарым, Пэрмым, Покшал Уралым, Ёл Тагильым кйчыл мода.

Ыңылдарәнә.

Ти кнъигәм вэрстайымы годым, 22-шы страньицъш-тйшбй 17-шй картынлән ыңылдарымашвләм бштймы агыл. Картынйштйжбй топографи пәлквлә анжыктымы дә, кыды, мам анжыктымы пәлк ыләш пәләш ак ли.

Тидым тәнә ыңылдараш кәләш:

1. Цәркән сола.
2. Мардәж вәкш.
3. Цәркы.
4. Вйт вәкш.
5. Коловәц.
6. Мыгиләвичй.
7. Аңыр, йәр.
8. Йәм.
9. Рок ара.
10. Карәм.
11. Кйртньи корны.
12. Шосә корны.
13. Когогорны.
14. Солало корны.
15. Пйрәнә шәрйм корны.
16. Прохот пристин.
17. Вйт кач йалын ванжым рәр.
18. Вйт вйлвәл кйвәр.
19. Кү кйвәр.
20. Солало корны кйвәр.
23. Блйдым блйш.
24. Кү стьона.
25. Кыралмы ныр.
26. Цәрә вәр.
27. Тйшкәрән куп.
28. Блйштәшән шйргы.
29. Сады.
34. Йылыш шйргы.
35. Тйшкәр.
36. Блйштәшән, имән шйргы.

30-шы страньицъштыш 20-шы картынйштәт тәнәок лин.

Картынйштйш цифйрвлә вәрәш тәнә лытмыла:

1. Оты.
2. Пәлоты.
3. Вйтлык.
4. Прольив.
6. Оты цуца.
8. Рәкә вазыш.
9. Йәр.
10. Тангыж йал.
11. Кырык.
12. Вулкан.
13. Йөрйш вулкан.
14. Күкшй кырык нәрвлә.
15. Кырыкыштыш төрәм.
16. Лапата.
17. Вйт тйр.
18. Кырык шәргә.
19. Йәрвйтлык.
20. Йәр.

Кырык мары сәкци.

Тыңгалтышвлә.

I. Ылым вәрнә, районна.

Горизонт	3
Сәндәлик вәвлә	4
Сәндәлик вәвләм момы	5
Компас	5
Кыцәлә компасым кычылтмыла?	6
Сәндәлик вәвләм шәйдәр анчән	6
пәлымәш	6
Компасым Ышкәок Ыштәш лиэш	7
План	8
Планым анчән мыштымаш	10

II. Мүләндй вйльвәл (рәльйэф).

Махань вәрвлә улы	11
Кожла сир	14
Шйргы, ныр, сәрән дә алыквлә	14
Сады пәшә	15
Кожла купвлә	15
Корнывлә гишән	16
Свәзь пәшә	18
Тьэльграф, тьэльэфон	19
Радио	19
Пионьэр развәдчйк	20

III. Рок вйльнйшнй да рок лошты ылышы вйтьвлә.

Рок пындашкыц шолын ләкшй	23
вйтьвлә	23
Ангырвлә	25
Кого вйтьвлә	27
Пүэ (пуә)	28
Йәрвлә	28
Остырок тон пәлостырок	29
Ангырвлән дә рәкәвлән йогым	30
вәрйшты	30
Ангырйн, рәкән кок вәл сирвләжй	32
Мырдәж дон вйт сир вйльвәлим	32
кышә вәштәлтән миәт	32
Кырыквлә кышә пыдырга, шәләнәт	33
Ышкыләнжй кәрәләш әдәм при- родым сйнгән миә	35

IV. План дон карты.

План	37
Йакшар кымдәмйн планжы	38
Карты	39
Мүләндй вйльвәлим вйт кәлгыц- вләм картышты кыцә пәлдйртәт	40

V. Мүләндй гишән.

Мүләндйнә махань форман ыләш, кыцәлә тидйм	42
анчыкташ лиэш Мүләндй ййр	44
Глобус	47
Мүләндй сәрнә	48
Глобус вйльнйш корнывлә	53
Пәлтопвләән карты	55
Уштй шокшы дорц анчән мүләндй вйльнй махань вәрвлә (сәндәлик	57
вәрвлә), ылыт	57

VI. Шокшы сәндәликкйшты

Африкй стьеп мыч	59
Африкй покшакыла	59
Стьепыштйш ылышйвлә	64
Ньэгйр солашты	65
Индй сәндәликкйшты	69
Сахары пустинйшты	73
Ошма пустин гач	75

VII. Уштй сәндәликкйшты

Лопар халык лошты	79
-----------------------------	----

VIII. Шокшырак сәндәликкйшты.

Китәй солашты	85
-------------------------	----

IX. Ышкә районшгына, областьшгына трукыш халык кыцә Ылә, мам Ыштә

Маробласть	90
Кышты Ыләнә	90
Маробластьын вәр кымдәмжй	92
МАО - шты махань халыквлә Ыләт	93
Маробластьын сәндәлик вәржй ма- хань ыләш	94
а) Вйльвәл кукшйшшй	94
б) Климатшы	95
Мүләндй вйдәнгмәш	97
Вйльвәл рок	97
Кушкышвлә, Ылышйвлә	97
Шйргйшты	99
Областьнан шәргәкән пурлжкшы	100
Рок лоштыш кәрәвлә	104
Мары сәндәликкйштыш завотвлә	104
Сола хозәйства	105
Угарман край	106
Волгострой	108

Титул-лист

1. Название работы, предмета, явления.

История развития
экономики
и культуры
народов
Среднего
Востока
в древности.

Автор
И. И. Иванов
Место
Москва
Год
1950

VI. Содержание
1. Введение
2. Древний Восток
3. Развитие культуры
4. Заключение

Введение
1. Древний Восток
2. Развитие культуры
3. Заключение

VII. Заключение

Заключение

01
02
03
04
05
06
07
08
09
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20

21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40

УГАРМАН КРАЙЫН

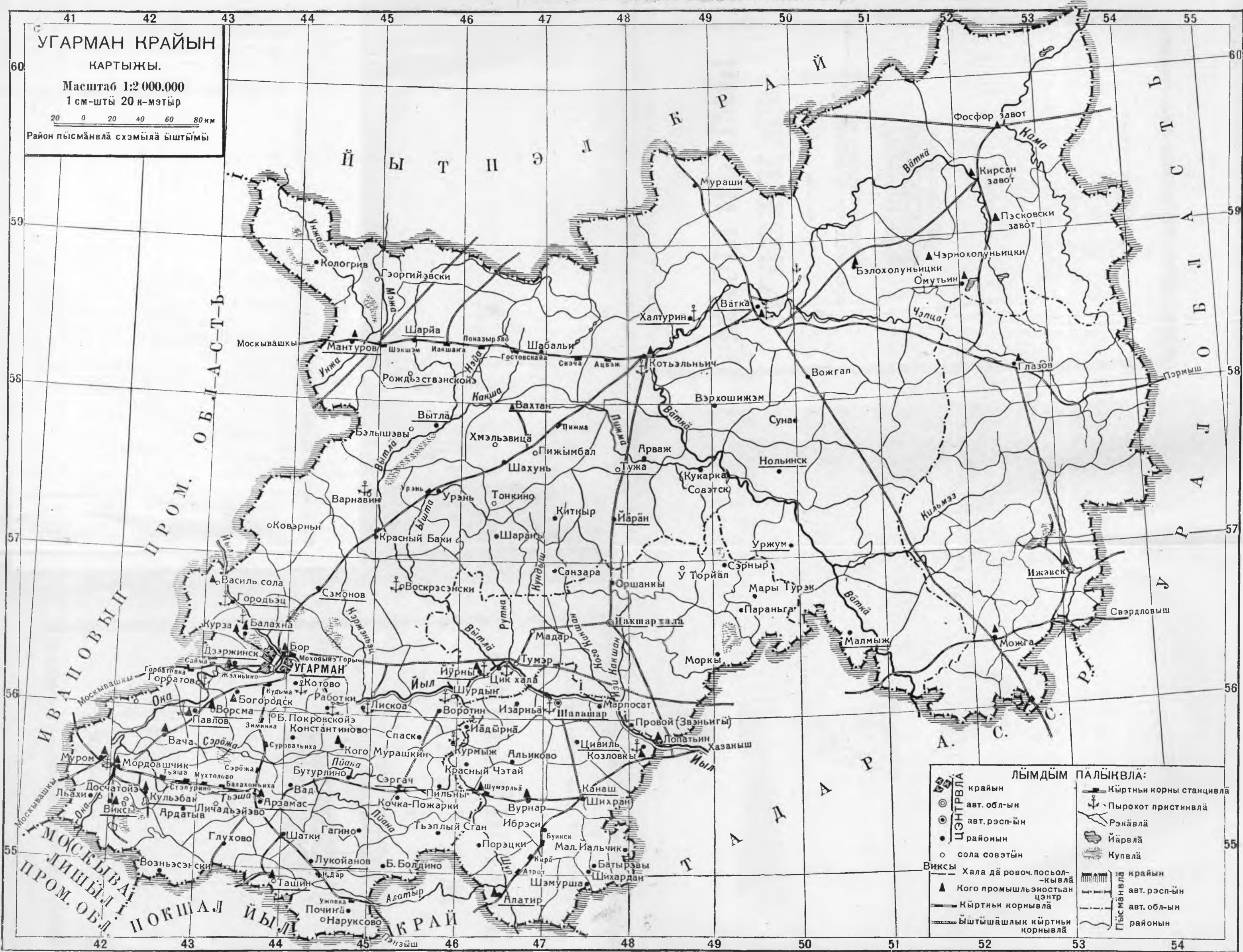
КАРТЫЖЫ.

Масштаб 1:2 000.000

1 см-шты 20 км-мэтыр

20 0 20 40 60 80 км

Район пӱсманвлӓ схэмӱяӓ ыштымы

ЛЫМДЫМ ПАЛЫКВЛА:	
	крайын
	авт. обл-ын
	авт. респ-ын
	районын
	о сола советын
	Хала да ровоч. посёлок-кывлӓ
	Кого промышленностьян центр
	Кӱртньи корнывлӓ
	Ыштышашлык кӱртньи корнывлӓ
	Кӱртньи корны станцивлӓ
	Пырохот пристанивлӓ
	Ренӱвлӓ
	Йӱрвлӓ
	Купвлӓ
	крайын
	авт. респ-ын
	авт. обл-ын
	районын

УГАРМАН КРАЙЫШТЫШЫ
МАРЫ АВТОНОМ ОБЛАСТЫН

картыны

Масштаб 1:500 000

Тусартты: Нэжныр сола совет район кытладон
вэлэ анчыктымы.

ЛЫМДЭН АНЧЫКТЫМАШ:

	Обл. рэсп. халавлэ		Шыргы пилым завод
	Кантон пысманвлэ		Спитэр дэ тигит зав.
	Кантон цэнтэр		Кызытлышы кыртны кор.
	Лыспрымхоз вндэм		Шыргы кыртны кор.
	Сола дон цэркэн сола		Шоссе корны
	Кыртны корны ст.		Рэсп. керал арава корны
	Пырохот пристин		Област. керал арава корны
	Государствын шыргы		Кантон мыч кэшы арава корны
	Радио кылыштарым ст.		Лишашлык йако корны
	Радио кытыш ст.		Пошты-тээл кантор
	Стыкклад завод		Пошты-тээл айыртэм
			Пошты-тээл аг-ы

АКШЫ ЦЕНА **50** КОП. КОП.

у-15-н

420202

Мар. г.

3-458

ЗИНОВЬЕВ С. Я., РОМАШКИН П. П., ПЕТРОВ Д. А.,
ОЗЯНКИН Г. М. и МИХАЙЛОВ М. М.

УЧЕБНИК по ГЕОГРАФИИ
для 3-года обучения

На горно-марийском языке

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УЧЕБНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Москва, Кузнецкий мост, 16.